

Het (wo)onbehagen bij de vrouw

Een feministische historiografie van gemeenschappelijk wonen in Nederland

Zomer Zeijlemaker, 11235829

Ma Stadsgechiedenis

Faculteit der Geesteswetenschappen

Universiteit van Amsterdam

Scriptiebegeleider: Tim Verlaan

1 september 2024

22771 woorden

Foto voorblad: Vrouwen bij een informatieavond van Centraal Wonen, 1973. In: De Jong, Els en Fromm, Dorit. *Cluster Cohousing Revisited*. Social+ Design Press, 2020. 54.

Ik draag deze scriptie op aan mijn Omi, Heleen Buitenhuis-de Ruiter (1935 – 2024).

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	2
Dankwoord.....	4
Hoofdstuk 1. Inleiding	5
Wat is Centraal Wonen?	6
Aanleiding en academische relevantie.....	10
Maatschappelijke relevantie.....	12
Onderzoeksvragen.....	13
Afbakening.....	13
Methodologie	15
Hoofdstuk 2. Theoretisch kader	17
Lefebvre en de geleefde ervaring van de stad.....	17
Het Recht op de Stad.....	18
Genderkritiek	20
Hoofdstuk 3. Een kijk naar de context.....	23
Huisvestingsbeleid en centrale planning.....	23
Maatschappelijke veranderingen	28
De positie van de vrouw in de wet en in de maatschappij	33
De positie van de vrouw in de Nederlandse huisvesting	34
Conclusie.....	37
Hoofdstuk 4. De formulering van een ideologie.....	39
De decentralisatie van Centraal Wonen in de archieven.....	39
Het Archief van Dolle Mina.....	43
Vergelijkende analyse	47

Conclusie.....	56
Hoofdstuk 5. Van ideologie naar praktijk	58
Projectontwerp en ruimtelijke functies	59
Invloed van buitenaf	66
Conclusie.....	70
Hoofdstuk 6. Conclusie.....	72
Implicaties.....	76
Limitaties en bronkritiek.....	78
Bibliografie	81

Dankwoord

Er zijn dagen dat ik me heb afgevraagd of deze scriptie ooit af zou komen. Ik kwam op het onderwerp in het voorjaar van 2023, ruim een jaar geleden, toen ik bezig was met een paper voor het vak Wonen als Recht en voor het eerst in aanraking kwam met Centraal Wonen. Sindsdien ben ik gefascineerd geraakt door de vormen van gemeenschappelijk wonen en hun ontstaan. De drie jaar dat ik over deze master heb gedaan zijn voor mij persoonlijk zeer bewogen geweest, maar na ruim een halfjaar waarin de scriptie op pauze lag ben ik weer begonnen onder de begeleiding van Tim Verlaan, waar ik dit dankwoord ten eerste aan op wil dragen: bedankt voor de ondersteuning, constructieve feedback en het geduld van afgelopen tijd! Ook wil ik mijn vader bedanken, die ieder hoofdstuk heeft meegelezen om feedback te geven vanuit een ander perspectief en mij daarbij nuttige, maar ook hele leuke vragen heeft gesteld. Waar ik zo gericht kon zijn op bepaalde details, heeft hij mij geholpen bij wat ik nog altijd het moeilijkste vind in historisch onderzoek: de rode draad vinden én vasthouden.

Oorspronkelijk was ik van plan om voor mijn scriptie gesprekken met tijdgenoten te gebruiken als basis, maar daar heb ik vanaf gezien toen ik me realiseerde wat een enorme hoeveelheid aan bronnen ik had, zelfs zonder deze gesprekken. Jammer, want ik heb een aantal zeer bijzondere gesprekken gevoerd. Ten eerste wil ik Marta Resink van de Omslag hartelijk bedanken voor het uitlenen van stukken uit haar collectie die ik nergens anders kon vinden, en voor het aanbevelen van mensen waar ik contact mee op kon nemen voor mijn onderzoek. Daarna volgt Flip Krabbendam, architect en bewoner van Centraal Wonen Delft, die mij zeer hartelijk heeft ontvangen in Delft en mij de ruimte heeft gegeven om alle vragen te stellen die ik kon bedenken. Zijn enthousiasme voor Centraal Wonen werkte aanstekelijk! Tot slot wil ik nog een heel bijzonder persoon uitvoerig bedanken, namelijk Lies van den Donk-Dooremaal zelf, die ik afgelopen juni op 91-jarige leeftijd nog heb mogen interviewen (en uiteraard haar zoon Bart van den Donk, die het gesprek heeft voorgesteld en er zelf ook bij was om aanvulling te geven waar nodig). Zonder haar was deze scriptie er niet geweest en zou Nederland een bijzondere woonvorm missen.

Hoofdstuk 1. Inleiding

Een woning is meer dan alleen een dak boven je hoofd. Hoe je woont en waar je woont kan invloed hebben op ieder aspect van je leven, van de mensen die je om je heen hebt, tot de mogelijkheden tot opleidingen, werk en vrijetijdsbesteding die in jouw buurt beschikbaar zijn. Op deze manier kunnen woningen, als onderdeel van de gebouwde omgeving, zelfs beschouwd worden als een reflectie van de normen en waarden van de samenleving. Op diezelfde manier kan onvrede over de samenleving zich uiten in de manier waarop we wonen.

Een vorm van wonen die zich door de geschiedenis heen telkens weer heeft laten zien als afzetting tegen de bestaande normen en waarden is gemeenschappelijk wonen; ook in de afgelopen jaren heeft Nederland, na een periode van relatieve stilte, een hernieuwde interesse in gemeenschappelijk wonen zien opbloeien in de vorm van de wooncoöperatie. Deze nieuwe coöperaties zijn veelal opgezet uit onvrede over het tekort aan betaalbare woningen, het gemis van collectiviteit in het wonen en het gebrek aan duurzame woonvormen. Het is een vorm van zelfbeschikking, het kunnen en mogen maken van je eigen keuzes, door wonen.

In de tweede helft van de 20e eeuw zag Nederland eveneens een groeiende interesse voor gemeenschappelijke woonvormen, ieder met een onderliggende ideologie die zich afzette tegen de gangbare manier van wonen en leven in Nederland. In de jaren zestig ontstond er aan de hand van de vele maatschappelijke veranderingen een kritische houding tegenover de normen en waarden van de destijds samenleving, deze werd als individualistisch en isolerend beschouwd. Ook het naoorlogse huisvestingsbeleid kwam hierin onder druk te staan vanwege de sterke focus op de bouw van gezinswoningen en het gebrek aan passende huisvesting voor andere groepen, zoals studenten, alleenstaanden en ongehuwde moeders. In deze context ontstonden alternatieven, zoals de communes van de jaren zestig, waarmee jongeren zich afzetten tegen de heersende idealen van de maatschappij, en de krakersbeweging, die vanaf eind jaren zestig tot en met de jaren tachtig panden kraakte uit onvrede over de woningnood en leegstand door speculatie. Het is eveneens in deze periode dat het idee voor een andere gemeenschappelijke woonvorm ontstaat: Centraal wonen. Deze gemeenschappelijke woonvorm is relatief klein en onbekend, maar is van groot belang voor het gesprek over wonen en zelfbeschikking. Anders dan de inmiddels verdwenen communes en gekraakte woningen bleek Centraal Wonen een duurzame vorm van

gemeenschappelijk wonen: in 2018 waren er volgens de website van de Landelijke Vereniging Centraal Wonen (LVCW) 69 Centraal Wonen-projecten actief, waarvan 52 projecten zijn opgeleverd en in gebruik genomen vóór 1991. Dit betekent dat een groot deel van de Centraal Wonen projecten al ruim dertig jaar actief zijn. Het eerste opgeleverde Centraal Wonen project, De Hilversumse Wandelmeent, zal zelfs haar 50-jarig bestaan vieren in 2027. Het is waardevol voor het actuele gesprek rondom wooncoöperaties om te kijken naar deze duurzame woonvorm en te begrijpen hoe deze is opgezet.

Wat is Centraal Wonen?

“Wie ontwerpt een wooneenheid met een centrale keuken en een eetzaal, een centrale wasserij, een kinderkresj, studieruimte, gemeenschappelijk te gebruiken logeerkamers en daaromheen of daarboven eigen kleine wooneenheden voor elk gezin?”

Het is juni 1969 wanneer deze oproep wordt geplaatst in het katholieke opinieweekblad De Nieuwe Linie door de 36-jarige Lies van den Donk-Dooremaal, werkzaam als moeder en huisvrouw.¹ Het blijkt het startschot voor een succesvolle nieuwe woonbeweging in Nederland, één die we nu kennen als Centraal Wonen. Het aantal reacties op de oproep was zo groot dat er al snel een landelijke werkgroep werd gevormd om het plan vorm te geven.² In 1971 werd de Landelijke Vereniging Centraal Wonen (LVCW) gelanceerd, met een vaste coördinator die door het hele land werkt aan het opzetten van evenementen en werkgroepen voor Centraal Wonen.³ In 1977 werd in Hilversum het eerste Centraal Wonen-project van Nederland opgeleverd: Centraal Wonen de Hilversumse Wandelmeent.

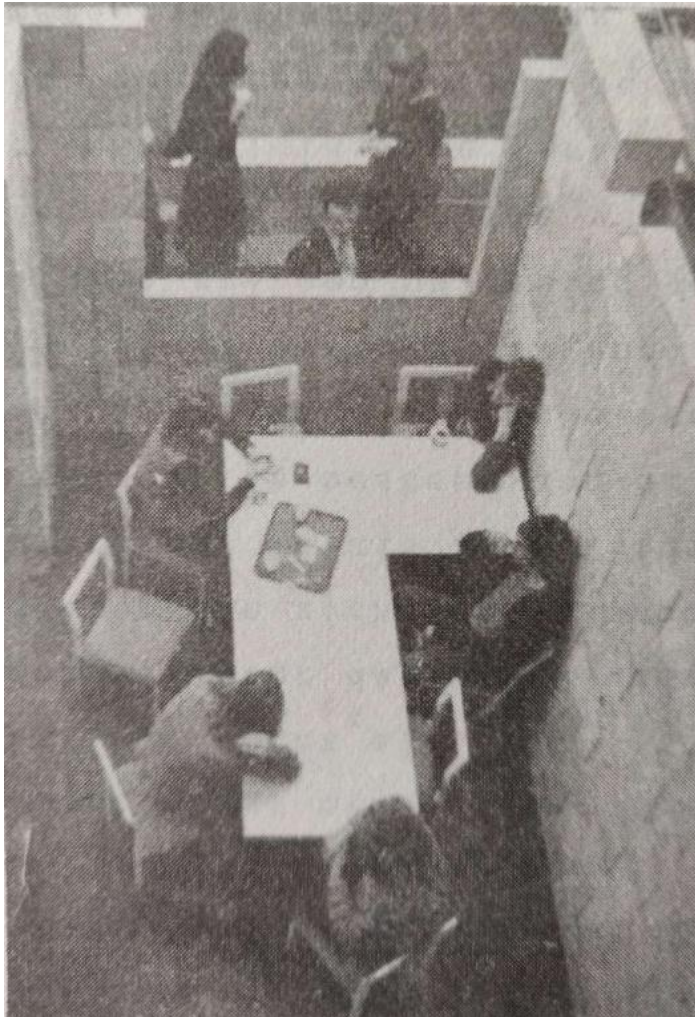
Bijzonder aan Centraal Wonen is de hoge mate van bewonersparticipatie in het ontwerpproces. De meeste Centraal Wonen-projecten zijn nieuwbouw, waarbij het ontwerp en de

¹ Toet, Heleen. “Centraal Wonen. Hoe het allemaal gekomen is.” *GeWOON Anders: uitgave van de landelijke vereniging Centraal Wonen*. 2009. 32:105, 6.

² Centraal Wonen: samen doen wat samen kan en dan meer tijd hebben om jezelf te zijn. "De nieuwe Limburger". Maastricht, 20-12-1969, 21.

³ IISG. Bro 73/25 fol. *Centraal Wonen. 1e Bundeling*. (Amsterdam: Werkgroep Centraal Wonen, 1971), 45.

keuze voor gemeenschappelijke ruimtes zijn gemaakt in samenwerking met de bewoners en niet enkel door de formele opdrachtgever en architect.⁴ De LVCW heeft hier een speciaal participatiestatuuut voor geformuleerd waarin het beslissingsrecht van bewoners is opgenomen.⁵ Dat bewonersparticipatie zo cruciaal was voor Centraal Wonen is te begrijpen vanuit de onvrede die heerste rondom het huisvestingsbeleid van die tijd, wat ik verder zal toelichten in mijn onderzoek. Door het beslissingsrecht op te nemen in een statuut oefende de LVCW het recht op zelfbeschikking over de woonomgeving uit.

Figuur 1. Flip Krabbendam, *Voorbeeld van bewonersparticipatie in de ontwerpfase: bewoners bouwen met blokken om zo verschillende ruimtes te maken*, (ca. 1979-1980). Eigen collectie, Delft.

⁴ van Rooijen, H.W.M. en Veldkamp, F.A. *Centraal Wonen in beeld deel 2: Financiële, beheersmatige en bestuurlijk sociale aspecten*. (Landelijke Vereniging Centraal Wonen, 1988), 15 – 17.

⁵ Ibidem.

Zoals de oproep van van den Donk-Dooremaal laat zien is Centraal Wonen in beginsel een wooneenheid voor meerdere gezinnen, waarbij zij eigen wooneenheden krijgen maar wel samen een gemeenschap vormen die gebruik maakt van gedeelde voorzieningen. Hoewel een eenduidige definitie in de beginjaren niet werd gehanteerd, is de volgende operationele definitie geformuleerd door Beatrice Kesler in haar proefschrift over Centraal Wonen in Nederland:

“Centraal Wonen is een leef- en woonvorm (gerealiseerd of in ontwikkeling), met een groep van ten minste drie zelfstandige huishoudens, waarvan de leden van de verschillende huishoudens (overwegend) geen bloedverwanten zijn, met een gemeenschappelijk doel, zijnde ten minste de volledige ontplooiing van allen die daarbij betrokken zijn en een woonvorm (in ontwikkeling), die voldoet aan de volgende uitgangspunten:

- 1. de betrokkenheid van (toekomstige) bewoners bij de voorbereiding en de totstandkoming;*
- 2. de beschikking over centrale voorzieningen in gezamenlijke verantwoordelijkheid;*
- 3. het voldoende ruimte laten voor verdere uitgroei van contacten en solidariteit;*
- 4. de zelfstandigheid van deelnemende eenheden;*
- 5. de deelname vanuit verschillende maatschappelijke groeperingen.”⁶*

Wat opvalt in de definitie van Kesler is dat er niet wordt gespecificeerd welke voorzieningen gemeenschappelijk zouden moeten zijn en welke niet. Zoals beschreven in uitgangspunt 1 wordt Centraal Wonen onder meer gedefinieerd door de betrokkenheid van (toekomstige) bewoners bij het ontstaan van een project. Dit gebeurt veel door middel van inspraak bij het ontwerpproces, waardoor de wens voor welke voorzieningen gemeenschappelijk moeten worden per Centraal Wonen-project kan variëren. In de praktijk is er een aantal voorzieningen die vrijwel altijd gemeenschappelijk zijn, waaronder een ontmoetingsruimte (ook wel woonkamer), eetkamer en keuken, tuin, wc, washok en berging.⁷ Ook de groepsgrootte wijkt in de praktijk sterk af van de

⁶ Kesler, Beatrice. *Centraal wonen in Nederland: een onderzoek naar bewonerservaringen en sociaal-ruimtelijke voorwaarden*. Wageningen University and Research, 1991, 143.

⁷ Kesler. *Centraal wonen in Nederland*, 292.

hier genoemde ondergrens; zo is het aantal bewoners per Centraal Wonen project in 1991 gemiddeld 71, en zijn er vijftien projecten met ruim honderd bewoners.⁸

Binnen Centraal Wonen-projecten wordt er doorgaan een onderscheid gemaakt tussen de groep en de cluster. De groep betreft hierbij alle bewoners van het project. Zij zijn vaak onderverdeeld in kleinere groepen, de clusters. Een cluster bestaat weer uit een verzameling huishoudens. Deze clusters variëren per grootte afhankelijk van het project, zo bestond Centraal Wonen de Hilversumse Meent bij de oplevering uit 5 clusters met ieder 4 tot 5 huishoudens.⁹ Veel van de gemeenschappelijke ruimtes voor dagelijks gebruik, zoals de eetkamer en keuken, zijn gerealiseerd op clusterniveau, wat in het geval van de Hilversumse Meent met haar 5 clusters betekent dat er 5 gemeenschappelijke keukens zijn.

Figuur 2 & 3. Voorbeelden van gemeenschappelijke keukens in Centraal Wonen Delft, eigen werk.

⁸ Kesler, *Centraal wonen in Nederland*, 187.

⁹ Kesler, *Centraal wonen in Nederland*, 15.

In de oproep van Lies van den Donk-Dooremaal benoemt zij ook een gemeenschappelijke kindercrèche en studieruimte. Voor haar is vooral de crèche van groot belang; deze moet ervoor zorgen dat huisvrouwen kunnen werken of studeren.¹⁰ In een interview met het Limburgs Dagblad uitte van den Donk-Dooremaal haar overtuiging dat ze als moeder ook tijd voor zichzelf moest kunnen hebben.¹¹ Een aanhanger van Centraal Wonen, Heleen Thissen-Romonsecu, benoemt de nieuwe woonvorm als een alternatief voor de beknelde positie van vrouwen in de gangbare woon- en leefsituatie.¹² Uit de interviews die in de periode na de oproep gepubliceerd worden is het duidelijk: van den Donk-Dooremaal en aanhangers zien Centraal Wonen als middel tot zelfbeschikking voor de vrouw. In deze scriptie formuleer ik de hypothese dat Centraal Wonen in Nederland is opgezet uit onvrede over de manier waarop de gangbare woonvormen in de tweede helft van de twintigste eeuw vrouwen niet de mogelijkheid tot emancipatie boden.

Aanleiding en academische relevantie

De aanleiding voor dit onderzoek is een discrepantie die ik heb waargenomen tussen wat er in historische bronnen geschreven is over Centraal Wonen en wat er in wetenschappelijke bronnen wordt geschreven over Centraal Wonen. Bij eerder onderzoek naar gemeenschappelijke woonvormen stuitte ik op krantenartikelen over de beginperiode van Centraal Wonen in Nederland. Uit deze bronnen blijkt duidelijk de onvrede over de positie van vrouwen binnen de Nederlandse huisvesting. Dat de wens tot vrouwenemancipatie ten grondslag lag aan de oorspronkelijke ideologie achter Centraal Wonen is echter nauwelijks tot niet terug te vinden in de bestaande literatuur over woongemeenschappen; in de huidige literatuur over Centraal Wonen wordt voornamelijk geschreven vanuit het perspectief van bewonersparticipatie in het ontwerpproces, of vanuit het perspectief van bewonerservaringen. Er bestaat nog geen historiografie van Centraal Wonen waarin de beweging vanuit feministisch perspectief is onderzocht. Dit is opmerkelijk, zeker wanneer er wordt gekeken naar de periode waarin het concept zich heeft ontwikkeld: deze valt vrijwel samen met het begin van de tweede feministische

¹⁰ Nieuw plan: Centraal Wonen Samen in gezin – tóch eigen leven. "Het vrije volk: democratisch-socialistisch dagblad". Rotterdam, 11-02-1970, p. 7.

¹¹ Mevrouw Van de Donk-van Doremaal voelt voor een commune. De tijd is rijp voor „centraal wonen”. "Limburgsch dagblad". Heerlen, 07-03-1970, p. 10.

¹² Centraal Wonen: samen doen wat samen kan en dan meer tijd hebben om jezelf te zijn. "De nieuwe Limburger". Maastricht, 20-12-1969, p. 21.

golf in Nederland. In november 1967 publiceerde Joke Kool-Smit haar essay ‘Het onbehagen bij de vrouw’, een publicatie die wordt gezien als een van de belangrijkste aanjagers van de Tweede Feministische golf in Nederland.¹³ In oktober 1968 richtte zij samen met Hedy d’Ancona de feministische actiegroep Man Vrouw Maatschappij op.¹⁴ In juni 1969 plaatste Lies van den Donk-Dooremaal haar oproep in opinieweekblad de Nieuwe Linie, vier maanden voor de oprichting van Dolle Mina, een tweede invloedrijke feministische actiegroep in de Nederlandse geschiedenis, in december 1969.¹⁵ Het doel van deze scriptie is om Centraal Wonen in Nederland te bestuderen in de context van de tweede feministische golf en zo een academische bijdrage te leveren aan zowel de historiografie van gemeenschappelijk wonen in Nederland als aan de historiografie van vrouwenemancipatie in Nederland in de tweede helft van de 20e eeuw.

Figuur 4. “Nijmeegse huisvrouw wil woongemeenschappen”. *Algemeen Handelsblad*. Amsterdam, 06-02-1970.

¹³ Kool-Smit, Joke. "Het onbehagen bij de vrouw." *De Gids* 130, no. 9/10 (1967): 267-281.

¹⁴ Van de Loo, Vilan. *De vrouw beslist: De tweede feministische golf in Nederland*. Inmerc, 2005, 63.

¹⁵ Van de Loo, *De vrouw beslist*, 82.

Maatschappelijke relevantie

Naast het bijdragen aan historiografie is het bestuderen van Centraal Wonen ook relevant voor de actuele ontwikkelingen rondom gemeenschappelijk wonen. De wooncoöperatie van nu heeft vele overeenkomsten met Centraal Wonen; beide concepten zijn overwegend nieuwbouw en gebruiken wonen als middel tot zelfbeschikking. Wanneer de uitgangspunten van Centraal Wonen zoals beschreven door Kesler op de wooncoöperatie toegepast worden, is de overeenkomst duidelijk. Hoewel gemeenschappelijk wonen nog altijd een klein aandeel heeft in Nederland, staan er wel grootse plannen op de agenda. Zo is de wooncoöperatie opgenomen in de woningwet van 2014. Het is daarmee de eerste vorm van gemeenschappelijk wonen die wettelijk verankerd is. Steeds meer gemeenten geven aan een grote toekomst te zien in vormen van gemeenschappelijk wonen. Zo heeft de gemeente Amsterdam in het ‘actieplan wooncoöperaties’ van 2019 aangegeven in 2040 40,000 woningen in coöperatieve vorm te willen; zo’n tien procent van het totale aandeel woningen in de stad.¹⁶ Het bestuderen van de manier waarop een duurzame gemeenschappelijke woonvorm als Centraal Wonen in het verleden is opgezet, maar ook wat de barrières zijn geweest bij het verwezenlijken ervan, kan nuttige inzichten geven voor het opzetten en bewonen van nieuwe wooncoöperaties vandaag.

Daarnaast hoop ik met deze scriptie ook bij te dragen aan een beter begrip voor de mogelijkheid tot maatschappelijke verandering door middel van wonen. Gemeenschappelijk wonen is meer dan een utopisch ideaal; het kan een manier zijn voor groepen om van onderaf hun recht op te eisen waar de gangbare woonvormen dat niet toelaten. Door aandacht te vestigen op de manier waarop het concept van gemeenschappelijk wonen vanaf de jaren zestig is gebruikt als middel tot zelfbeschikking voor vrouwen, kunnen we wellicht ook meer waardering en aandacht vestigen op de manier waarop de wooncoöperatie nu wordt gebruikt als middel tot zelfbeschikking voor een nieuwe groep mensen. Door gemeenschappelijk wonen te positioneren als een politieke daad, erkennen we wonen als een middel voor maatschappelijke verandering van onderaf. Voor deze positionering zal ik gebruikmaken van Lefebvre’s theorie over het recht op de stad, waarbij ik rekening houd met het gebrek aan genderperspectief in de originele theorie zoals

¹⁶ Gemeente Amsterdam. *Actieplan Wooncoöperaties*. (2 september 2019). Geraadpleegd via <https://amsterdam.raadsinformatie.nl/document/8193309/1/09012f9782be190b> op 10 december 2023.

beargumenteerd door Beebeejaun.¹⁷ Zo kan de strijd tot emancipatie door wonen van toen een voedingsbodem worden voor de strijd voor verandering van nu.

Onderzoeksvragen

De centrale onderzoeksvraag voor deze scriptie luidt als volgt:

Hoe droeg het concept van Centraal Wonen als leefvorm bij aan de emancipatie van vrouwen in de periode 1969 - 1990?

Deze vraag is vervolgens verdeeld in de volgende deelvragen:

1. *Wat was de positie van vrouwen in de Nederlandse huisvesting omstreeks 1969?*
2. *Wat waren de overeenkomsten tussen de ideologie van Centraal Wonen en de ideologie van de tweede feministische golf?*
3. *Welke aspecten van de feministische ideologie zijn terug te zien in de gerealiseerde Centraal Wonen-projecten?*

Afbakening

De jaren zestig zijn een tijd van grote maatschappelijke veranderingen en groeiende kritiek op de leidende socio-politieke idealen van de tijd, zo ook op het gebied van bouwen en wonen.¹⁸ Het kerngezin kwam onder druk te staan, en daarmee ook de woningvoorraad van de naoorlogse bouw, waarbij in de nieuwbouwwijken de gezinswoning centraal stond en woon- en werkgebieden

¹⁷ Beebeejaun, Yasminah. "Gender, urban space, and the right to everyday life." *Journal of Urban Affairs* 39, no. 3 (2017): 325

¹⁸ Righart, Hans. *De wereldwijde jaren zestig: Groot-Brittannië, Nederland, de Verenigde Staten*. Uitgeverij Verloren, 2004.

gescheiden werden.¹⁹ Onder invloed van de kritiek op het ‘traditionele gezinswonen’ ontstaan er vanuit de tegencultuur talloze woonexperimenten, waaronder Centraal Wonen. De oproep tot Centraal Wonen van Lies van den Donk-Dooremaal in 1969 zal hier dienen als het begin van de onderzoeksperiode.²⁰

De onderzoeksperiode loopt tot grofweg 1990, daarna neemt de aandacht voor zowel Centraal Wonen af in de literatuur. Tevens dateren de meeste gerealiseerde Centraal Wonen-projecten uit deze periode.²¹ Dit kan verklaard worden door enerzijds een verandering in de leidende politieke waarden en anderzijds door veranderingen in het Nederlandse huisvestingsbeleid. De jaren negentig zien een samenkomst van neoliberale en sociaal conservatieve waarden binnen de politiek, waarin het idee van het gezin als de hoeksteen van de samenleving weer een terugkeer maakt. Volgens dit samengevoegde ideaal is het gezin naast een hoeksteen (sociaal conservatief gedachtegoed) ook een geschikte eenheid om financiële verantwoordelijkheden te dragen die op dat moment bij de welvaartsstaat lagen (neoliberaal gedachtegoed).²² Daarnaast zag de Nederlandse huisvesting ook de effecten van liberaal beleid, onder andere door het idee dat eigenwoningbezit gestimuleerd moest worden en dat de sociale huursector daarvoor kon inleveren.²³ Voor Centraal Wonen projecten, die zich in hun ideologie sterk afzetten tegen het idee van het kerngezin en voor het overgrote deel binnen de sociale huursector vallen, betekende dit dat het aantal projecten stagneerde.

¹⁹ Meijel, Sun van. *Vrouwendomicilie en manndominantie: reader over vrouwen, wonen en gebouwde omgeving*. Amsterdam: SUA, 1982, p. 10 - 11.

²⁰ Een jaar voor de introductie van Centraal Wonen in Nederland wordt het concept Bofællesskaber (grofweg vertaald als woongemeenschappen) geïntroduceerd in Denemarken. Tegenwoordig worden beide Centraal Wonen (of cluster co-housing in de Engelstalige literatuur) genoemd. Centraal Wonen in Denemarken en in Nederland worden vaak over één kam geschoren vanwege de gelijkenis in de uitvoering, maar ik zal in dit onderzoek geen aandacht besteden aan de Deense variant vanwege het gebrek aan gelijkenis in de opzet; Bofællesskaber is ontstaan naar aanleiding van utopische idealen, terwijl ik juist beargumenteer dat de Nederlandse variant hoofdzakelijk is ontstaan naar aanleiding van feministische idealen.

Larsen, Henrik Gutzon. "Denmark: Anti-urbanism and segregation." In *Contemporary Co-housing in Europe: Towards Sustainable Cities?* Taylor & Francis, 2019.

²¹ Naar schatting zijn 52 van de huidige 69 projecten in deze periode opgeleverd.

²² Cooper, Melinda. *Family Values: Between Neoliberalism and the New Social Conservatism*. New York: Zone Books, 2017. p. 67 - 73

²³ Van Gent, Wouter, and Hochstenbach, Cody. "The neo-liberal politics and socio-spatial implications of Dutch post-crisis social housing policies." *International Journal of Housing Policy* 20, no. 1 (2020): 156-172.

Methodologie

Deze scriptie bestaat uit een combinatie van literatuur- en bronnenonderzoek. Hoewel ik voornamelijk in het archief ben geweest, heb ik voor het schetsen van context ook gebruik gemaakt van secundaire literatuur. Het belang van het gebruik van primaire bronnen is dat er veel informatie in te vinden is die verloren kan gaan bij het enkel gebruik maken van secundaire literatuur gebaseerd op deze bronnen. De meerwaarde van archiefonderzoek is hier dat ik het bestaande archiefmateriaal over Centraal Wonen heb onderzocht vanuit een nieuwe invalshoek, namelijk vrouwenemancipatie. Hoewel de bronnen die binnen de onderzoeksperiode over Centraal Wonen zijn gepubliceerd hier niet specifiek naar hebben gekeken, wordt het door deze onderzoeken naast elkaar te leggen duidelijk dat vrouwenemancipatie wel degelijk een thema is dat heeft meegespeeld in de geschiedenis van Centraal Wonen. Naast het archiefmateriaal dat specifiek betrekking heeft tot Centraal Wonen, heb ik ook de archieven van Dolle Mina en MVM geraadpleegd om zo te zoeken naar connecties tussen de feministische bewegingen uit die tijd en het ontstaan van gemeenschappelijke woonvormen. Dit graven in archieven die niet direct betrekking hadden op mijn hoofdonderwerp heeft geleid tot nieuwe ontdekkingen, bijvoorbeeld dat Dolle Mina en Centraal Wonen samen hebben gewerkt. Deze informatie had ik nooit kunnen vinden als ik niet zelf het archief in was gegaan. De bronnen die ik heb gebruikt komen uit de archieven van Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, en het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG). Binnen de collectie van Atria heb ik het archief van Dolle Mina gebruikt en heb ik gebruik gemaakt van materiaal dat niet is ondergebracht in één archief, maar onder relevante thesaurustermen zoals gebouwde omgeving, ruimtelijke ordening, volkshuisvesting en woonomstandigheden. Binnen de collectie van het IISG heb ik gebruik gemaakt van het archief van Beatrice Kesler, een tot nog toe ongedocumenteerd archief met 9 meter aan materiaal, van uitgetypte interviews die zij voor haar eigen onderzoek heeft afgenomen tot krantenknipsels met betrekking tot Centraal Wonen en publicaties van andere gepubliceerde onderzoeken over Centraal Wonen. Daarnaast heb ik gebruik gemaakt van het archief van servicepunt Anders Wonen Anders Leven, dat is ondergebracht bij organisatie de Omslag.²⁴ Dit servicepunt is een verzamelplaats voor informatie over alternatieven op het gangbare wonen en leven en heeft een voor eigen gebruik verzamelde collectie van boeken met het thema anders

²⁴ De omslag is een organisatie die zich inzet voor maatschappelijk verandering op het gebied van wonen, samenleven en milieu. De Omslag, (geraadpleegd op 23 februari 2024 via <http://www.omslag.nl/omslag.htm>).

wonen, waar ik waardevolle bronnen tussen heb kunnen vinden die elders niet meer beschikbaar zijn.²⁵

Naast de fysieke archieven heb ik voor een deel van dit onderzoek gebruik gemaakt van het digitale krantenarchief Delpher. Ik heb hier gebruik van gemaakt om te zoeken naar interviews met aanhangers van Centraal Wonen waarin zij hun motieven voor Centraal Wonen bespreken, omdat deze motieven vorm hebben gegeven aan de ideologie van Centraal Wonen. Deze interviews zijn een belangrijke aanvulling op het bronmateriaal voor DV2. Het digitale krantenarchief is dus hier niet gebruikt om te onderzoeken hoe Centraal Wonen werd ontvangen of hoe veel er over Centraal Wonen is geschreven, maar specifiek om inzicht te krijgen in de motieven van personen die actief waren binnen Centraal Wonen in de beginperiode.

²⁵ De literatuur die hier te vinden is, is doorgaans gedoneerd door geïnteresseerden in alternatieve woonvormen.

Hoofdstuk 2. Theoretisch kader

Lefebvre en de geleefde ervaring van de stad

In 1968 publiceerde Henri Lefebvre *La Droit à la Ville*, ofwel het Recht op de Stad.²⁶ In de kern is het doel van deze tekst het blootleggen van de vraag voor en door wie de stad is. Daarnaast roept Lefebvre op tot een ‘wetenschap van de stad’ en stelt hij methodes voor om de stad te bestuderen. Voor dit onderzoek zal ik de wetenschap van de stad niet bespreken; de achterliggende theorie van de tekst staat hier centraal. Ik begin met een korte introductie van Lefebvre en zijn werk, gevolgd door het interpreteren van de tekst. Daarna geef ik een genderkritiek over de manier waarop Lefebvre het recht op de stad benadert en licht ik toe hoe een aangepast, feministisch recht op de stad past bij de ontwikkeling van Centraal Wonen in Nederland.

Henri Lefebvre, Frans filosoof en socioloog, is een van de bekendste marxistische denkers van de 20e eeuw, met een lange carrière die spande van het interbellum tot aan zijn overlijden in 1991.²⁷ Hij begon zijn carrière als rurale socioloog en bestudeerde het dagelijks leven van boeren als onderdeel van het bestuderen van het ‘agrarisch vraagstuk’, ofwel de vraag in Marxistische theorie waar boeren passen in de klassenstrijd, wat de aanleiding gaf tot het eerste deel van een van zijn grootste werken: *The Critique of Everyday Life*.²⁸ De naam van dit werk weerspiegelt de rode draad die de werken van Lefebvre met elkaar verbinden, namelijk de geleefde ervaring. In zijn oeuvre verbindt Lefebvre de geleefde ervaring telkens weer met de plek waar die ervaringen zich afspelen, om zo een geleefde plaats te worden.²⁹

In *The Production of Space* stelt hij dat plaats zich vormt door de samenkomst van drie aspecten, namelijk fysieke plaats (natuurlijke omgeving), mentale plaats (logische en formele abstractheden) en sociale plaats (waar menselijk contact zich afspeelt).³⁰

²⁶ Lefebvre, Henri. ‘The right to the city’, in: Kofman, E. en E. Lebas (red.), *Writings on cities* (Oxford 1996, org. 1968), 147 - 159.

²⁷ Purcell, Mark. "Possible worlds: Henri Lefebvre and the right to the city." *Journal of urban affairs* 36, no. 1 (2014): 144.

²⁸ Merrifield, Andrew. *Henri Lefebvre: A critical introduction*. Routledge, 2013, 4.

²⁹ Purcell, *Possible worlds: Henri Lefebvre and the right to the city*, 145.

³⁰ Henri, Lefebvre, en Nicholson-Smith, Donald. "The production of space." *Massachusetts: Blackwell* (1991), 11.

Hoewel Lefebvre overtuigd marxist was, hebben zijn overtuigingen een andere insteek dan klassiek marxisme; zijn gedachtegoed is kritisch tegenover het idee van de staat en verkiest het idee van de samenleving als democratisch, door burgers zelf bestuurd project boven het idee van de werkende klasse die de macht overneemt van de kapitalistische staat.³¹ Dit komt ook terug in zijn theorie van het recht op de stad, waar de stad het toneel is van de politieke strijd van burgers om te leven op een plaats die passend is bij hun sociale leven. De overgang van het rurale naar het stedelijke in het werk van Lefebvre vindt plaats in de jaren zestig, wanneer hij concludeert dat de rol van de stad in het kapitalistische productiesysteem bestudeerd moet worden.³² Ook hier wijkt hij af van het klassieke marxistische beeld van de stad als enkel het ruimtelijk product van industrialisatie; voor hem is de stad ook het ruimtelijk product van de geleefde ervaring van de werkende klasse.³³

Het Recht op de Stad

In het Recht op de Stad stelt Lefebvre dat de huidige stad (in het jaar 1968) niet meer voldoet aan de sociale behoeften van de stedelijke samenleving; de traditionele stad (ofwel de historische, vooroorlogse stad) is dood en het herbouwen daarvan is geen optie, er rest enkel het *stedelijke*, ofwel de essentie van wat een stad is. Alleen daarmee is er de mogelijkheid een nieuwe stad te bouwen, op nieuwe fundamenten, op een andere schaal, in andere condities en in een andere samenleving.³⁴ De geleefde menselijke ervaring die hoorde bij de oude stad is volgens Lefebvre verdwenen als gevolg van de wereldoorlogen en de demografische en economische groei in de naoorlogse periode.³⁵ Daarom moet er een nieuwe vorm van dit humanisme gevonden worden, of zoals Lefebvre het omschrijft; een nieuwe geleefde ervaring, door hem *praxis* genoemd, van de stad.

Om deze stellingname van Lefebvre te begrijpen is het belangrijk om hem als tijdgenoot te bestuderen; het Recht op de Stad is geschreven in een periode van grote maatschappelijke veranderingen en onrust binnen de West-Europese context. De naoorlogse periode, die we nu ook

³¹ Purcell, 145.

³² Ibidem, 148.

³³ Ibidem, 148

³⁴ Lefebvre, *The Right to the City*, 148.

³⁵ Ibidem, 150.

wel de Wederopbouw noemen, stond niet alleen voor herstel, maar ook voor de vernieuwing en modernisering van het sociale leven en van de gebouwde omgeving. De zware jaren na de oorlog werden vanaf de jaren vijftig gevolgd door een groeiende welvaart onder burgers van alle klassen. In de periode dat Lefebvre het *Recht op de Stad* schreef vonden er in zowel Europese als Amerikaanse steden grootschalige studentenprotesten plaats van socialistische (en marxistische) aard; nieuwe idealen werden verspreid met acties.³⁶ Ook de verstedelijking, die zich in het begin van de twintigste eeuw al sneller begon te ontwikkelen, nam een nog grotere vlucht na de oorlog. Terwijl de binnensteden nog aan het herstellen waren van de vernietiging van de Tweede Wereldoorlog, werden suburbane nieuwbouwwijken en zelfs hele nieuwe steden in hoog tempo gepland en aangelegd. De jaren 60 zagen de grootschalige opkomst van de auto, waarmee de stedelijke omgeving grote veranderingen onderging; door het makkelijker kunnen afleggen van langere afstanden was het voor het eerst in de geschiedenis niet meer nodig om wonen en werken op korte afstand van elkaar te hebben.

Lefebvre stelt dat het om deze ‘crisis van de traditionele stad’ op te lossen nodig is om een nieuwe stad met een nieuwe stedelijke samenleving te creëren, maar dat dit niet enkel kan door de intellectuele aanpak van mensen zoals architecten, planners en politici (stadmakers); zij creëren enkel de gebouwde stad. *Praxis* (geleefde ervaring) is nodig zodat er naast een nieuwe stad ook een nieuwe stedelijke samenleving gebouwd kan worden.³⁷ Als Marxist ziet Lefebvre een samenwerking tussen de klasse van de intellectuelen (stadmakers) en de klasse van de *praxis* (zoals de werkende burger) niet als vanzelfsprekend; zijn werk is getekend door een geloof in revolutionaire veranderingen.³⁸ “Alleen groepen, sociale klassen en klassenfracties die in staat zijn tot revolutionair initiatief, kunnen het roer overnemen en oplossingen voor stedelijke problemen realiseren.” (Lefebvre, 154).³⁹ Deze groepen, beargumenteert Lefebvre, dragen het stedelijke met zich mee als onderdeel van hun zijn, zelfs wanneer zij geen mogelijkheden voor (stads)planning bij zich dragen. Door het bij zich dragen van het stedelijke hebben zulke groepen een natuurlijk

³⁶ Barker, Colin. "Some reflections on student movements of the 1960s and early 1970s." *Revista Crítica de Ciências Sociais* 81 (2008): 43-91.

³⁷ *Ibidem*, 150.

³⁸ Purcell, *Possible worlds: Henri Lefebvre and the right to the city*, 144.

³⁹ Lefebvre, *The Right to the City*, 154.

recht op de stad, wat meer is dan alleen het zijn in de stad; het is een recht inspraak over stedelijke verandering en een recht op een hernieuwd en passend stedelijk leven.⁴⁰

Genderkritiek

Voor wie is de stad? Uit deze tekst blijkt dat de stad zou moeten zijn voor de stedeling, voor de groepen die het stedelijke met zich mee dragen en met hun ervaringen een nieuwe praxis kunnen creëren. Deze stedelingen zijn in het gedachtegoed van Lefebvre vooral de werkende klassen, echter worden niet alle werkers meegenomen in Lefebvre's begrip van de werkende klasse; het onbetaalde huishoudelijke werk van vrouwen wordt niet genoemd. Zonder af te doen aan de theorie van het Recht op de Stad als groter geheel, neem ik in dit onderzoek afstand van het idee van de werkende klasse die revolutionair initiatief moet nemen voor het creëren van een passend stedelijk leven; in plaats daarvan hanteer ik een feministische interpretatie gebaseerd op werk van Yasminah Beebeejaun.⁴¹ Zij stelt dat hoewel Lefebvre's theorie niet als feministisch beschouwd kan worden, het wel toegepast kan worden om de verhoudingen tussen man en vrouw in de stad te begrijpen.⁴² De productie van de nieuwe stad zonder praxis, enkel als gebouwde omgeving en het vervreemdende effect daarvan op de inwoners is evengoed van toepassing op de geleefde ervaring van vrouwen, ook zij kunnen, net als de werkende klasse, gezien worden als een groep met mogelijkheid tot verandering.

“Our cities are patriarchy written in stone, brick, glass and concrete.”

- Jane Darke, 1996 (88).⁴³

Met deze quote doelt Jane Darke op het feit dat de stad historisch gezien is gebouwd voor en door de man. Leslie Kern spreekt hier van de ‘stad van de man’, waarbij de gebouwde omgeving voor

⁴⁰ Ibidem, 158.

⁴¹ Beebeejaun, Yasminah. "Gender, urban space, and the right to everyday life." *Journal of Urban Affairs* 39, no. 3 (2017): 325

⁴² Beebeejaun, *Gender, urban space, and the right to everyday life*, 325.

⁴³ Darke, Jane. "The man-shaped city." In *Changing places: Women's lives in the city* (1996): 88.

vrouwen diverse barrières vormt, zowel fysiek, sociaal als economisch.⁴⁴ Voorbeelden hiervan zijn vandaag de dag nog steeds zichtbaar in het gebrek aan openbare toiletten voor vrouwen (fysieke barrière) en gevoelens van onveiligheid die vrouwen ervaren op sommige plekken (sociale barrière).⁴⁵ Mannen ondervinden deze barrières niet, doordat de gebouwde omgeving is gebaseerd op hun behoeftes en ervaringen. In de naoorlogse stadsplanning in Nederland blijft dit waar, vooral voor getrouwde vrouwen; de scheiding van de woon- en werkomgeving geldt alleen voor degenen die buitenshuis werken. In 1960 werkte slechts 6,8% van de getrouwde vrouwen in Nederland buitenshuis, in 1970 waren dat er iets meer, maar bleef het bij een magere 15,2%.⁴⁶ Zo vormt de scheiding van de woon- en werkomgeving juist een fysieke barrière: de getrouwde vrouw blijft in haar woonwijk en kan daar niet zomaar weg. In het ontwerp van de stad, historisch of nieuw, blijkt de praxis van de vrouw niet meegenomen.

Een tweede kritische noot plaats ik bij het concept van revolutionair initiatief zoals in de oorspronkelijke tekst. Lefebvre zet zich in zijn Marxisme vooral af tegen de staat en stelt zich in het Recht op de Stad een ander systeem voor, waarbij de stad niet van bovenaf wordt gevormd maar van onderop.⁴⁷ Zijn idee van revolutionair initiatief is dat zeggenschap over de stad niet in samenwerking met, maar voorbij de staat gaat, ofwel een compleet andere vorm van zeggenschap over de stad die Purcell omschrijft als collectief zelfbestuur.⁴⁸ In dit onderzoek pas ik het concept van revolutionair initiatief wel toe, maar niet op de schaal van de stad en staat. Het opzetten van een nieuwe experimentele woonvorm zoals Centraal Wonen is een initiatief op kleinere schaal, maar past bij het idee van revolutie, al dan niet met betrekking tot de politieke staat; Centraal Wonen, zelf een initiatief met een basis in de ideologie van collectief zelfbestuur, geeft in de opzet meer zeggenschap aan vrouwen en gaat daarbij voorbij aan de heersende genderrollen van de periode, die worden opgelegd door de gebouwde omgeving. Ook Centraal Wonen kan dus worden

⁴⁴ Kern, Leslie. 2020. *Feminist City: Claiming Space in a Man-Made World*. New York: Verso Books. Accessed April 9, 2024. ProQuest Ebook Central.

⁴⁵ Voor voorbeelden, zie Banks, Taunya Lovell. "Toilets as a feminist issue: A true story." *Berkeley Women's LJ* 6 (1990): 263. en Condon, Stéphanie, Lieber, Marylène en Maillachon, Florence. "Feeling unsafe in public places: Understanding women's fears." *Revue française de sociologie* 48, no. 5 (2007): 101-128.

⁴⁶ Hartog, Joop en Theeuwes J.J.M. "De onstuitbare opkomst van de werkende gehuwde vrouw." *Economisch Statistische Berichten* 68, no. 3435 (1983): 1152-1157.

⁴⁷ Purcell, *Possible worlds: Henri Lefebvre and the right to the city*, 145.

⁴⁸ *Ibidem*, 143.

gezien als een revolutionair concept, in de zin dat het is opgezet van onderop met als doel het veranderen van de manier van wonen, die van bovenaf wordt opgelegd.

Het Recht op de Stad is origineel gepubliceerd in 1968 en is daarmee geschreven aan de vooravond van de tweede feministische golf. Door Lefebvre als tijdgenoot te zien is het hem niet te verwijten dat het Recht op de Stad in de originele vorm wel spreekt over emancipatie, al dan niet voor vrouwen maar voor de werkende klasse. Een vrijere interpretatie van de tekst en van Lefebvre's marxistische gedachtegoed laat echter zien dat de theorie in de basis niet aan één sociale groep of klasse gebonden is, maar in veel bredere zin toepasbaar is en daarmee ook aan vrouwenemancipatie verbonden kan worden. Met het concept van Centraal Wonen eisen ze hun recht op passend stedelijk leven op door een woonvorm te betrekken die meer rekening houdt met het doorbreken van traditionele genderrollen, waarmee het concept een oplossing biedt voor de isolatie die de gebouwde stad zonder praxis met zich meebrengt.

Hoofdstuk 3. Een kijk naar de context

In mijn inleiding stelde ik de hypothese dat Centraal Wonen in Nederland is opgezet uit onvrede over de manier waarop de gangbare woonvormen in de tweede helft van de twintigste eeuw vrouwen niet de mogelijkheid tot emancipatie boden. Om deze hypothese te testen is het eerst nodig om de situatie te schetsen waar de onvrede uit voort zou kunnen komen. Hierbij stel ik de vraag: *Wat was de positie van vrouwen in de Nederlandse huisvesting omstreeks 1969?* Om deze vraag te beantwoorden kijk ik - met een nadruk op het vrouwelijke perspectief - naar het huisvestingsbeleid dat in de naoorlogse jaren is gevoerd en hoe dat heeft geleid tot de gebouwde omgeving van eind jaren zestig en kijk ik naar de maatschappelijke veranderingen die op dat moment actueel waren. Vervolgens verbind ik deze bevindingen met literatuur over de relatie tussen vrouwen en de gebouwde omgeving om mijn hypothese te testen.

Huisvestingsbeleid en centrale planning

De gebouwde omgeving van eind jaren zestig is sterk gekleurd door het huisvestingsbeleid dat na de Tweede Wereldoorlog is gevoerd. De vernietigende effecten van de oorlog waren na de afloop merkbaar in elk aspect van leven, waaronder ook in het wonen. Na de oorlog blijkt de woningnood met een landelijk tekort van ongeveer 200,000 woningen de nieuwste volksvijand.⁴⁹ In deze vroege periode van de wederopbouw is de behoefte aan nieuwe woningen zo groot dat kwantiteit boven kwaliteit staat bij het realiseren van huisvesting, wat resulteert in de ontwikkeling van efficiënte bouwsystemen, maar eentonige woningen.⁵⁰ Hoe de naoorlogse bouw en de onderliggende ideologie daarvan vorm kregen, zal ik hier toelichten.

De Tweede Wereldoorlog zou een brekspunt blijken voor de bouw. Ideeën rondom bouw en huisvesting die hun intrede deden aan het begin van de twintigste eeuw maar toen nog niet tot grootschalige uitvoering kwamen, namen na de oorlog een vlucht; de schrijnende woningnood vormde een nieuwe situatie, waar de ideeën van de eerdere jaren een oplossing voor boden. Het begin van de twintigste eeuw zag de opkomst van een grote interesse in stedenbouw, waarbij het

⁴⁹ Bosma, Koos en Wagenaar, Cor. *Een geruisloze doorbraak: de geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland*. NAI Uitgevers, 1995. p. 242

⁵⁰ *Ibidem*, 245.

verbeteren van de volkshuisvesting centraal kwam te staan.⁵¹ In deze periode ontstond het paternalistische idee dat stedenbouw meer kon zijn dan enkel het uitbreiden van de stad; goede planning en esthetische bouw zouden bijdragen aan het verbeteren en opvoeden van de bewoners, wat de stad als geheel ten goede zou komen.⁵² Bij deze bewoners werd vooral gedacht aan de armen, ongeschoolden en de arbeidersklasse, die rond de eeuwwisseling veelal in de erbarmelijke omstandigheden van de volksbuurten en sloppenwijken woonden.

Dit idee is passend bij het functionalistische gedachtegoed dat zich ontwikkelde tijdens het interbellum. Zowel binnen de sociale wetenschappen van deze periode als in de stedenbouwkunde zag het functionalistisch gedachtegoed een opmars. Het idee dat de juiste vorm van huisvesting de bewoners kon verbeteren is hier een voorbeeld van in de stedenbouwkunde. Binnen de sociale wetenschappen was het functionalisme gestoeld op het idee dat ieder onderdeel van de maatschappij een eigen functie vervult en dat het in stand houden van al deze functies nodig is voor de maatschappij om juist te functioneren. Het is een stroming van onkritisch gedachtegoed dat niet kijkt naar de achterliggende oorzaak van gedrag, maar naar de vraag hoe dit gedrag kan blijven voortbestaan. In *The Feminine Mystique* haalt Friedan de familie aan als voorbeeld: de familie als instituut is nodig voor de voortplanting van de mens, omdat de ouders kinderen op moeten voeden en omdat het ieder gezinslid een identiteit geeft (moeder, vader of kind).⁵³ Voor Friedan is dit gedachtegoed een manier voor het behouden van de status-quo waarin er geen ruimte is voor verandering.⁵⁴ Op basis van dit functionalistische gedachtegoed en ontwikkelingen in de (massa)productie, zoals mogelijkheden tot hoogbouw, vond er een professionalisering plaats van ruimtelijke planning. Stedenbouwkunde was verworpen tot een wetenschap.⁵⁵

Na de oorlog werd stedenbouwkunde een belangrijk instrument voor het bestrijden van de naoorlogse woningnood.⁵⁶ In de jaren na de oorlog werden wederopbouwplannen voor Nederland gemaakt met behulp van centrale planning, wat wil zeggen dat er vanuit de overheid

⁵¹ Van der Cammen, H. en Klerk, Len de. *Ruimtelijke ordening: van grachtengordel tot Vinex-wijk*. 1e dr, Het Spectrum, 2003. p. 88.

⁵² Ibidem, 95.

⁵³ Friedan, B. *The feminine mystique* (4th impr.). Victor Gollancz, 1971. p. 132

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Van der Cammen en Klerk. *Ruimtelijke ordening: van grachtengordel tot Vinex-wijk*, 129 - 131.

⁵⁶ Bosma en Wagenaar. *Een geruisloze doorbraak: de geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland*, 225.

stedenbouwkundige plannen werden opgesteld in plaats van per gemeente of stad. Hoewel centrale planning op landelijk niveau in het politieke klimaat van voor de oorlog nog moeilijk denkbaar was, heerste er na afloop een ander beeld; het belang van centrale planning als middel voor het winnen van de oorlog, alsook de professionalisering van planning, waarbij wetenschappelijk rationalisme boven de ideologische lading kwam te staan, zorgden ervoor dat de negatieve connotaties van centrale planning naar de achtergrond verdwenen.⁵⁷ De verwoestende gevolgen van de oorlog leidden niet enkel tot de noodzaak van heropbouwen; ze boden ook de kans om een nieuwe weg in te slaan bij de vorming van de maatschappij. Met behulp van centrale planning kon het paternalistische idee dat de overheid met de juiste vorm van huisvesting haar burgers kon verbeteren, landelijk worden ingezet en daarmee zouden de vooroorlogse kwalen van de maatschappij (zoals armoede en ongeschooldheid) verholpen kunnen worden.⁵⁸

Het overgrote deel van woningen gebouwd ten tijde van de wederopbouw bestond uit woningwetwoningen en premiewoningen; deze woningen werden vanuit met rijkssteun gerealiseerd door middel van centrale planning.⁵⁹ Om het bouwprogramma dat ieder jaar werd opgesteld te realiseren was efficiëntie in de bouw essentieel, wat in de praktijk leidde tot het gebruik van systeembouw en de standaardisatie van woningen. Verwerkt in de eisen die de overheid stelde voor de gestandaardiseerde woningen zat ook nog een andere paternalistische ideologie over het ‘opvoeden’ van de bewoners. De oorlog zou het gezinsleven ernstig verstoord hebben en het herstel hiervan zou tevens een ‘volksherstel’ zijn, zo luidde de troonrede van 1946.⁶⁰ Ook het sociologisch-functionalistische gedachtegoed kwam hierin terug; als de Nederlandse burgers zouden wonen als keurige gezinnen, zouden ze zich gedragen als keurige gezinnen. De gezinspolitiek die hierop volgde zou zich onder andere uitdrukken in de woningbouw; door middel van ruimtelijke planning kon de woonomgeving zo gecreëerd worden dat het gezin in het middelpunt kwam te staan. De massaproductie van woningen zou vooral gericht zijn op het bouwen van gezinswoningen, de ruimtelijke structuur waarin deze woningen werden gebouwd zou bijdragen aan een geschikte woonplaats waar het gezin zich op de juiste manier kon ontwikkelen.⁶¹

⁵⁷ Centrale planning in stedenbouw was in de periode voor de Tweede Wereldoorlog niet in trek vanwege de hoge mate van overheidsinvloed die het met zich meebracht terwijl gemeenten zelf zeggenschap wilden behouden.

Ibidem, 229

⁵⁸ Ibidem, 225

⁵⁹ Ibidem, 242 - 244

⁶⁰ Ibidem, 245.

⁶¹ Ibidem, 247.

De wijkgedachte kwam daarin centraal te staan; als de bewoners zich binnen deze van bovenaf bepaalde woonomgeving tot een gemeenschap ontwikkelden, zouden zij elkaar in het gareel houden.⁶² In de praktijk vertaalde deze gezinsideologie zich in een scheiding van woon- en werkgebied, met woonwijken die waren ingericht op de buitenshuis werkende man en de vrouw die als huisvrouw en moeder in de wijk bleef.⁶³

Figuur 5. Rijtjeshuizen, gebouwd in 1957 in Hendrik Ido Ambacht, woning van mijn oma. (Eigen werk).

De ideologieën van modernisering van de maatschappij en gezinsherstel, in combinatie met de gestandaardiseerde massaproductie van woningen, resulteren in de jaren vijftig in monotone wijken vol rijtjeshuizen (zie figuur 5 ter illustratie). De massawoningbouw bleef, ondanks het

⁶² Ibidem, 275.

⁶³ Stahl, G. Van huishoudkunde tot huishouding of hoe een huis een woning wordt. In: Meijel, Sun van. *Vrouwendomicilie en manndominantie: reader over vrouwen, wonen en gebouwde omgeving*. Amsterdam: SUA, 1982. p. 55.

belang ervan bij het aanpakken van de woningnood, niet vrij van kritiek. In 1961 publiceerde John Habraken *De dragers en de Mensen*; het einde van de massawoningbouw, waarin hij kritiek uit op het onpersoonlijke karakter van de en masse geproduceerde woonwijken en het gebrek aan inspraak van de bewoners bij de bouw.⁶⁴ Habraken omschrijft het ‘huisvestingsprobleem’ als een probleem van onderlinge relaties; hoewel massawoningbouw slechts een middel tot huisvesting zou moeten zijn, is deze vorm van bouw na de oorlog verworpen tot een synoniem voor huisvesting. Daardoor is het individu, de bewoner, niet meer betrokken bij het huisvestingsproces; in plaats van zichzelf te huisvesten wordt het individu gehuisvest als een passief wezen.⁶⁵ Hij stelt dat massawoningbouw de woning reduceert “tot een consumptie-artikel en de bewoner tot een consument” (Habraken, p.19 alinea 4), waarmee de bouw “de behoefte aan een eigen omgeving waarmee men doen en laten wat men kan en wil” (Habraken, p.21 alinea 1) van de bewoner verhindert. Om het huisvestingsprobleem tegen te gaan zou er volgens Habraken meer betrokkenheid nodig zijn van alle partijen, zo ook de bewoner, om het huis vorm te geven op een manier dat dit aangepast kan worden aan de behoefte van de bewoner.⁶⁶

Het vele bouwen ging echter door. In de jaren zestig zag het land een nog grotere toename van nieuwe woningen, waarbij naast de bouw van rijtjeshuizen steeds meer gebruikgemaakt werd van middel- en hoogbouw, enerzijds om praktische overwegingen, anderzijds om de eenvormigheid van de jaren vijftig-bouw tegen te gaan.⁶⁷ In deze bouwperiode werd veelal gebruik gemaakt van stedenbouw door stempels; door middel van voorbedachte, herhaalde verkavelingsvormen met diverse wooneenheden als het ware naast elkaar te ‘stempelen’ zou de monotonie van de jaren vijftig doorbroken worden.⁶⁸ Ondanks de goedbedoelde idealen werd deze vorm van bouwen en wonen in de praktijk sterk bekritiseerd; zo uitte Jakoba Mulder, mede-ontwerpster van het AUP, haar ongenoegen met het ontwerp voor de Bijlmer, waarbij de omvang van de gebouwen ‘de menselijke maat uit het oog was verloren’ en de moeder niet meer goed op hun kinderen konden letten.⁶⁹ Hoewel haar professionele kritiek verworpen werd en de bouw van

⁶⁴ Habraken, John. *De dragers en de mensen: het einde van de massawoningbouw*. Amsterdam: Scheltema & Holkema, 1961. p. 9 - 10.

⁶⁵ Ibidem, 12 - 17.

⁶⁶ Ibidem, 84.

⁶⁷ Van der Cammen en Klerk. *Ruimtelijke ordening: van grachtengordel tot Vinex-wijk*, 200.

⁶⁸ Ibidem, 198 - 200.

⁶⁹ Gemeente Amsterdam. *Jakoba Mulder - de machtigste Amsterdamse vrouw?*. 2019.

Mulder zei over het Bijlmerplan “De straat heeft ogen nodig” en ontwierp in samenwerking met hoofdarchitect Ouwekerk een alternatief met meer gevarieerde bebouwing, helaas zonder succes. Haar inspanningen tegen de

de Bijlmerflats doorging, zou haar gelijk bewezen worden. In de media won kritische berichtgeving over huisvesting aan terrein; “Wonen in hoogbouw doet - vooral kinderen - geen goed” (Nieuwsblad van het Noorden, 1966), “Prof ir. S. van Embden over ‘grijselijke ontwikkeling’ stedenbouw: ‘Individu dreigt verloren te gaan’ (Het Parool, 1969), “Leeft flatbewoner vrij of geïsoleerd?” (De Telegraaf, 1970) zijn slechts enkele grepen uit de berichtgeving over hoogbouw eind jaren zestig.⁷⁰ Ook de term flatneurose, een destijds modieuze paraplueterm voor psychische problematiek onder flatbewoners, raakte voor het eerst in zwang in 1955 en zag eind jaren zestig een aanzienlijke toename.⁷¹ Vooral de huisvrouwen die woonachtig waren in flats zouden lijden aan deze zogenaamde flatneurose. Hoewel flatneurose nooit echt heeft bestaan en het vooral een spraakmakende term was, is het wel een duidelijke indicator van de negatieve connotaties die eind jaren zestig aan de naoorlogse huisvesting kleefden.⁷²

Maatschappelijke veranderingen

Eind jaren zestig zijn de opvattingen over hoe de maatschappij eruit zou moeten zien zo drastisch veranderd ten opzichte van het begin van het decennium, dat er met een terugblik wordt gesproken over een ware culturele revolutie.⁷³ Met de sociopolitieke en technologische ontwikkelingen, alsook het opkomen van een tegencultuur medio jaren zestig raakten de heersende normen en waarden van de samenleving in opspraak en begon het ideaalbeeld van het gezin als hoeksteen van de samenleving te wankelen.⁷⁴ Hoewel een volledige historie van deze tegencultuur en al haar aspecten buiten het bereik van deze scriptie ligt, zal ik in dit deel een beknopte samenvatting geven

onpersoonlijke Bijlmerplannen hebben haar veel invloed gekost en in 1965 gaat Mulder met Pensioen. In een later interview zei Mulder: ‘Ik was het er niet mee eens. ... Het werd een nagel aan mijn doodskist.’ (Informatie uit tentoonstelling Vrouwen van het AUP, Van Eesteren Museum, bezocht op 8 maart 2024).

⁷⁰ Wonen in hoogbouw doet – vooral kinderen – geen goed. "Nieuwsblad van het Noorden". Groningen, 29-12-1966, p. 17.

Prof ir. S. van Embden over ‘grijselijke ontwikkeling’ stedenbouw: ‘Individu dreigt verloren te gaan’ door Evert Werkman. "Het Parool". Amsterdam, 30-01-1969.

Leeft flatbewoner vrij of geïsoleerd? "De Telegraaf". Amsterdam, 24-01-1970, p. 33.

⁷¹ Fonteijn, Manon. *Bedacht of bewezen? Een onderzoek naar het begrip ‘flatneurose’ (1955-1994)*. 2021. p. 26 - 28.

⁷² Ibidem, 52.

⁷³ Righart, Hans. *De wereldwijde jaren zestig: Groot-Britannië, Nederland, de Verenigde Staten*. Uitgeverij Verloren, 2004. p. 18.

⁷⁴ Buunk, Bram. *Andere Leefvormen*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1982. p. 11.

van de waarden van de tegencultuur en hoe deze waarden vorm hebben gegeven aan de kritiek op het huisvestingsbeleid van die tijd.

Vanaf de jaren zestig nam de welvaart in Nederland zodanig toe dat er ruimte ontstond voor mensen om meer aandacht te besteden aan het sociale aspect van de maatschappij. De overlevingsmodus van de vroege jaren van de wederopbouw, waarbij de opbouw van de fysieke en economische aspecten van de samenleving voorop stonden, maakte plaats voor het normale leven.⁷⁵ De opbouw van het sociale zekerheidsstelsel, dat hoofdzakelijk plaatsvond tussen 1947 en 1965, was succesvol: met nieuwe sociale zekerheden als de AOW, de Algemene Bijstandswet, de Ziektewet en de Wet Werkloosheidsvoorziening veranderde Nederland van een naoorlogse schaarste-samenleving in een verzorgingsstaat.⁷⁶ Naast deze politieke ontwikkelingen vond er ook een technologische ontwikkeling plaats die veel invloed had op de persoonlijke levenssfeer, namelijk de ontwikkeling van betrouwbare anticonceptiemiddelen zoals de pil en veiligere, beter bereikbare mogelijkheden voor abortus.⁷⁷ Met de nieuwe sociale zekerheden van de verzorgingsstaat en de verbeterde mogelijkheden om ongewenste zwangerschap te voorkomen of af te breken, ontstond een klimaat waarin er meer aandacht besteed kon worden aan andere manieren om het leven in te delen.

Hoe het leven van de Nederlandse burger tot dan toe doorgaans was ingedeeld, hing veelal samen met het geloof. Ondanks de vele maatschappelijke veranderingen was het Nederland van de jaren zestig nog zeer gelovig. In 1960 gaf 82% van de bevolking aan een geloof aan te hangen, ten opzichte van 77% in 1971.⁷⁸ Het gedachtegoed over huwelijk en seksualiteit vanuit het christelijke geloof, ongeacht de stroming, had een sterke invloed op de gangbare woonvormen. Voor jonge vrouwen was het gebruikelijk om thuis te blijven wonen tot zij in het huwelijk waren getreden, op jezelf wonen als jonge ongehuwde vrouw was zeer ongebruikelijk. Voor jonge mannen was het ongehuwd uit huis gaan meer aanvaardbaar, hoewel dit in de praktijk niet altijd een optie was. Een jong stel mocht niet zomaar samenwonen; zonder huwelijk was samenwonen

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Taverne, Ed. "De droom van de vooruitgang: Nederland in de jaren van de wederopbouw", In: *Post-War Reconstruction the Netherlands 1945-1965: The Future of a Bright and Brutal Heritage*, Anita Blom, Simone Vermaat, Ben de Vries (Rotterdam nai010, 2016).

⁷⁷ Buunk, *Andere Leefvormen*, 11.

⁷⁸ CBS Statline. *Kerkelijke gezindte en kerkbezoek; vanaf 1849; 18 jaar of ouder*. (2019).

(en dus samen slapen) volgens kerkelijke waarden onzedelijk, daarom dienden zij eerst te trouwen voor zij samen een huis konden betrekken.⁷⁹

Zowel vanuit het geloof als vanuit de Nederlandse wetgeving (tot 1998) werd geacht dat kinderen enkel als wettig beschouwd werden wanneer zij binnen het huwelijk geboren werden.⁸⁰ In het dagelijks leven betekende dit dat stellen vroeg trouwden, zodat zij samen konden wonen, maar vooral zodat de wettigheid van een toekomstig kind bij zwangerschap gewaarborgd kon worden. Eenmaal in het huwelijk getreden hadden stellen vanuit het geloof een verplichting tot voortplanting. In combinatie met een gebrek aan betrouwbare voorbehoedsmiddelen betekende dit dat kinderen vaak snel volgden op het huwelijk. Met de intrede van betrouwbare anticonceptie veranderde de noodzaak om snel te trouwen; voor het eerst in de geschiedenis kon het verwekken van een kind door vrouwen zelf in de hand gehouden worden. Daarnaast werd er door de komst van anticonceptie een andere manier van samenwonen mogelijk voor jonge stellen, namelijk als een bewust tweepersoonshuishouden in plaats van als toekomstig gezin.

In deze tijd van veranderingen ontstond er ook een tegencultuur die zich tekende door een afzetting tegen de traditionele waarden van de maatschappij. Het ontstaan van de tegencultuur van de jaren zestig telt vele factoren, waarvan een belangrijk onderdeel het volwassen worden van de eerste naoorlogse generatie is. Een tweede onderdeel waarmee het ontstaan van de tegencultuur uitgelegd kan worden is door de sociale en technologische ontwikkelingen van die tijd. De toename van de welvaart en het grotere sociale vangnet leidden ertoe dat meer ruimte kwam voor kritisch denken, waar de maatschappij in de vroege naoorlogse jaren nog vooral in overlevingsstand stond. In 1964 publiceerde Herbert Marcuse zijn boek *One-Dimensional Man*, waarin hij kritiek uitte op de kapitalistische maatschappij van die tijd.⁸¹ In essentie beredeneerde Marcuse dat de macht van het kapitalisme dusdanig groot was dat deze niet alleen de economie, maar ook de persoonlijke levenssfeer van mensen bepaalde en daarin zorgde voor vervreemding en individualisering. Door

⁷⁹ Noordhoff, J.D. *Sex in Nederland*. Utrecht: Spectrum, 1969. p. 32.

⁸⁰ Mededeling erkenning buiten huwelijk geboren kinderen. Staatscourant 1998, nr. 187 / p. 8.

⁸¹ Marcuse, Herbert. *One-dimensional man: Studies in the ideology of advanced industrial society*. 1st Sphere ed., 1968.

Het werk van Marcuse is onderdeel van de wetenschappelijke stroming *critical theory* die voortkomt uit de Frankfurt School. Het gedachtegoed van Marcuse heeft hierbij de inspiratie geleverd voor een nieuwe, radicalere generatie van denkers. Kellner, Douglas. "Critical theory today: Revisiting the classics." *Theory, Culture & Society* 10, no. 2 (1993): 44.

de macht van het systeem wordt de vrijheid van de mens ingeperkt en groeit het kapitalisme uit tot een totalitair systeem van onderdrukking.

Evenals Lefebvre maakt Marcuse in zijn werk gebruik van Marxistisch gedachtegoed, waarbij hij het idee van revolutie overhevelt van het politieke naar het culturele; hij stelt dat de klasse van ‘outcasts en outsiders’ revolutionaire actie ondernemen door hun onthouding van het kapitalistische systeem, zelfs wanneer zij zich hier niet bewust van zijn.⁸² De woorden van Marcuse en andere kritische tijdgenoten blijken een inspiratie voor de jonge naoorlogse generatie. Zo ontstaat er in de tweede helft van het decennium, met name onder de naoorlogse generatie, een tegencultuur waarin men zich tot ‘outcasts en outsiders’ uitroept: een beweging tegen de moderne kapitalistische samenleving, waarbij het belang om naar eigen wil je leven in te richten voorop komt te staan.⁸³ De heersende normen en waarden, zo ook over huwelijk, liefde en samenwonen, wat samenkomt in het ideaal van het kerngezin, komen synoniem te staan voor de waarden van de kapitalistische samenleving en verworden zo tot waarden waar deze tegencultuur zich tegen afzette. Tegenover deze waarden kwamen nieuwe idealen te staan, zoals collectiviteit, zelfontplooiing en de vrijheid om het leven naar eigen wil in te richten, ofwel zelfbeschikking.

Omstreeks 1969 maakte de bouw van eengezinshuizen 71% van het totale percentage van de nieuwbouw voor dat jaar op.⁸⁴ Het is in deze periode dat de commune opkomt als een tegengeld van het individualistische traditionele wonen, ofwel wonen in (kern)gezinsverband.⁸⁵ Onder de communards, zoals leden van een commune ook wel genoemd worden, waren veelal jongvolwassenen van de naoorlogse generatie. Zij zagen het wonen in groepsverband als ideologisch middel voor verandering; binnen de commune maakte de traditionele man-vrouw relatie plaats voor vrije liefde (wat onder meer mogelijk was door de intrede van betrouwbare anticonceptie) en de vrije vorm van het leven in de commune zou bijdragen aan de zelfontplooiing van de mens buiten de waarden van de samenleving.⁸⁶

⁸² Marcuse. *One-Dimensional man*, 260.

⁸³ Righart, Hans. *De wereldwijde jaren zestig: Groot-Britannië, Nederland, de Verenigde Staten*. Uitgeverij Verloren, 2004, p.19.

⁸⁴ Afdeling Voorlichting van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. *Sociaal en cultureel rapport 1974*, 1974. p.84.

⁸⁵ Van Ussel, J. W. M. en Jansen, H. *Leven in communes: verslag van een empirisch onderzoek naar communes in Nederland*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1977, p. 83.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 80.

Naast het gedachtegoed van kritische denkers zoals Marcuse zag het decennium ook een hernieuwde kritiek vanuit een andere hoek, namelijk het feministisch gedachtegoed. De publicatie van Betty Friedan's *The Feminine Mystique* in 1963, waarin 'het probleem zonder naam' onder Amerikaanse vrouwen en hun positie in de moderne Amerikaanse samenleving kritisch werden aangekaart, wordt beschouwd als een van de belangrijkste aanjagers van wat we nu de tweede feministische golf noemen.⁸⁷ In Nederland wordt twee jaar later voor het eerst *La Deuxième Sexe* van Simone de Beauvoir in het Nederlands gepubliceerd.⁸⁸ In dit boek beschrijft de Beauvoir hoe vrouwen in ieder aspect van de samenleving een ondergeschikte positie heeft aan de man en uit ze sterke kritiek op het gezin als instituut.

Een binnenlandse kritische publicatie volgde enkele jaren later met de publicatie van *Het Onbehagen bij de Vrouw* van Joke Kool-Smit in 1967.⁸⁹ Smit beschrijft hoe de Nederlandse vrouw eind jaren zestig geen duidelijke relatie tot de maatschappij heeft, omdat haar levenstaak na trouwen vast komt te staan; het lot van de getrouwde vrouw is huisvrouw. De samenleving, zo constateert ze, is niet ingericht op werkende moeders en alleenstaande vrouwen. Vooral deze laatste twee publicaties worden beschouwd als belangrijke aanjagers van de tweede feministische golf in Nederland. Veel vrouwen herkenden zich in het artikel van Kool-Smit en in 1968 startte zij samen met Hedy D'Ancona de Man-Vrouw-Maatschappij (MVM), een politieke en sociale beweging met als doel: vrouwenemancipatie.⁹⁰ Het jaar daarop werd de actiegroep Dolle Mina opgericht, die zich verder voor vrouwenrechten inzette in de vorm van protestacties.⁹¹

Er is geen eenduidige definitie van het concept feminisme; de definitie hangt af van de tijd en context waarin het concept gebruikt wordt.⁹² Waar de eerste feministische golf jaren eerder in het teken stond van gelijkheid tussen man en vrouw op formele grond, dat wil zeggen in het hebben van stemrecht, stond de tweede golf van feminisme in het teken van de systemische ongelijkheden tussen man en vrouw in de maatschappij. Het feminisme van MVM en Dolle Mina eind jaren

⁸⁷ Friedan, Betty. *The feminine mystique*. 4th impr. Victor Gollancz, 1971.

⁸⁸ Beauvoir de, Simone en Harderberg, Jan. *De Tweede Sekse*. Bijleveld, 1976.

⁸⁹ Kool-Smit, Joke. "Het onbehagen bij de vrouw." *De Gids* 130, no. 9/10 (1967): 267-281.

⁹⁰ Atria. *Joke Smit: icoon van de 'tweede feministische golf'*.

⁹¹ Het volgende hoofdstuk gaat dieper in op Dolle Mina, daarom houd ik de uitleg hier kort. Dolle Mina. *Wat wil Dolle Mina?* (1972). In: Collectie Dolle Mina, 12. Stukken betreffende de oprichting, doelstelling en organisatie. 1970-1972.. 1 omslag. Collectie IAV in Atria.

⁹² Beasley, Chris. *What Is Feminism? An Introduction to Feminist Theory*. 1st ed. London ; SAGE, 1999. p. XIV

zestig had als doel om deze ongelijkheden op zowel cultureel als wettelijk niveau aan te pakken en zo de positie van de vrouw te verbeteren.

De positie van de vrouw in de wet en in de maatschappij

Hoewel vrouwen in Nederland gelijk waren voor de wet met betrekking op het stemrecht, heeft de vrouw in 1969 wel degelijk een achtergestelde positie in de maatschappij als gevolg van wetgeving. Tot 1975 waren werkgevers niet wettelijk verplicht om mannen en vrouwen voor gelijke diensten gelijk loon te betalen.⁹³ Naast het gebrek aan wettelijke verplichting voor gelijk loon bij gelijke diensten, was er eind jaren zestig nog sprake van een hoge mate van arbeidssegregatie, ofwel de onderverdeling tussen mannenwerk en vrouwenwerk. Vrouwenwerk was vaak fysiek minder inspannend en was meer verzorgend van aard dan mannenwerk; de beredenering daarbij was dat het lichtere vrouwenwerk ook een lichtere vergoeding verdiende. Dit gebrek aan wettelijke gelijkwaardigheid bij werkzaamheden zorgde voor een aanzienlijke loonkloof tussen mannen en vrouwen.

De getrouwde vrouw is in 1969 bij wet nog altijd minderwaardig aan haar echtgenoot. Binnen het huwelijk was de man destijds hoofd van de echtvereniging, wat betekent dat hij de uiteindelijke zeggenschap in huwelijkse beslissingen had.⁹⁴ Hoewel deze verdeling tussen de getrouwde man en vrouw met een wetswijziging in 1970 in naam werd afgeschaft, bleven er ongelijkheden in het huwelijk; de man bepaalde waar het echtpaar zou wonen, had de beslissende stem bij ouderlijke macht en had als enige in het huwelijk de plicht om de ander huishoudgeld te verstrekken.⁹⁵ Op 1 januari 1957, ruim tien jaar eerder, werd de wet handelingsonbekwaamheid afgeschaft.⁹⁶ Deze wet dicteerde dat een vrouw, nadat zij eenmaal in het huwelijk getreden was, handelingsonbekwaam werd en daarmee juridisch gelijk was aan een kind. Dit betekende dat een gehuwde vrouw gedwongen ontslag kreeg, geen financiële zeggenschap had en niet zelf een contract mocht ondertekenen. Het in stand houden van deze wet kan begrepen worden in de context

⁹³ Wet gelijk loon voor mannen en vrouwen. Handelingen Eerste Kamer 1974-1975 11 maart 1975. 13031, p. 335 - 396.

⁹⁴ Sikkema, T. H., Voogd Breedveld-de, C. M. van Esch, G. J. van der Heide, E. Kentin, R. M. C. M. Koot, T. van Kuilenburg, J. Nijland, and E. C. Poutsma. "De gehuwde vrouw in het burgerlijk recht." *Signora Senatrice-Over Recht, Onderwijs en Politiek* (2011): 117-125.

⁹⁵ *Ibidem*, 121. Pas in 1985 komen deze wettelijke ongelijkheden in het huwelijk te vervallen.

⁹⁶ *Ibidem*, 119.

van de eerder beschreven naoorlogse gezinspolitiek en het onderliggende functionalistische gedachtegoed. De vrouw is huisvrouw en moeder en blijft dat ook; een doorbreking van de cyclus zou leiden tot ontwrichting van de samenleving.⁹⁷ Hoewel vrouwen na de afschaffing in 1957 niet meer bij wet ontslagen werden, gebeurde ontslag op basis van de gehuwde staat of ouderschap van een vrouw in de praktijk nog regelmatig. Pas in 1973 kwam er een verbod op ontslag bij huwelijk, zwangerschap en bevalling.⁹⁸ Ging een getrouwde vrouw toch werken, dan liep ze aan tegen het Nederlandse belastingstelsel, waarin haar inkomen tot 1972 als extra inkomen boven op het hoofdkomen (ofwel het inkomen van de man) werd gerekend.⁹⁹

De positie van de vrouw in de Nederlandse huisvesting

De nadruk op het gezin als hoeksteen van de samenleving werkt niet alleen op wettelijk gebied nadelig voor vrouwen. Ook in de huisvesting leidt deze nadruk tot ongelijkheid, hoewel dit zich voor alleenstaande vrouwen anders uit dan getrouwde vrouwen. In dezelfde maand dat het artikel van Smit wordt gepubliceerd verschijnt er een artikel in het Algemeen Dagblad over de positie van de vrouw op de woningmarkt, met als koptekst “Alleenstaande vrouw sterk geremd in haar privé-leven.”¹⁰⁰ In dit artikel wordt beschreven hoe de alleenstaande werkende vrouw niet genoeg verdient om zelf een plek te kopen of huren, waardoor ze vaak geen andere keus heeft dan het huren van een kamer bij een hospita. Een wat ouder onderzoek uit 1956 onder alleenstaande vrouwen in Amsterdam laat zien dat slechts 15% van hen zelf huurt en dat 63% een kamer huurt.¹⁰¹ De rest is nog inwonend bij de ouders of anderszins gehuisvest. Het onderzoek toont aan dat de loonkloof tussen mannen en vrouwen, alsook het gebrek aan woonruimte voor alleenstaanden en andere vormen van wonen buiten gezinsverband allemaal een rol spelen in de problemen die alleenstaande vrouwen ondervinden bij het zoeken naar een eigen woonruimte.

Voor ongehuwde moeders was de situatie vaak het lastigst. Zij vormden niet alleen een marginale groep op zich, maar werden ook gezien als een problematische groep wegens hun

⁹⁷ Chapter 6: The Functional Freeze. In: Friedan, *The feminine mystique*, 126 - 149.

⁹⁸ Zitting 1973-1974 - 12 403.

⁹⁹ Tweede Kamer, 1969-1970, 10 515, nr. 2, nota *Fiscale positie van de werkende gehuwde vrouw*, 3 - 4.

¹⁰⁰ Alleenstaande vrouw sterk geremd in haar privé-leven - Haar eigen flat een wensdroom. "Algemeen Dagblad". Rotterdam, 25-11-1967.

¹⁰¹ Commissie Bevordering Woongelegenheid Alleenstaanden Amsterdam. *Woontoestand en woonwensen van 3.009 alleenstaande vrouwen in Amsterdam*. 1956. p. 22.

‘onzedelijkheid’ en konden niet zomaar eigen huisvesting krijgen; zij werden vaak in tehuizen geplaatst.¹⁰² Bijkomende reden hiervoor was dat zij de dubbele rol van kostwinner en verzorger niet konden vervullen; waardoor ze geen inkomen hadden om zelf te huren. De aanwezigheid van hospita’s en tehuizen voor ongehuwde moeders laat veel zien over de heersende normen en waarden rondom vrouwen in die tijd; een jonge vrouw viel onder het gezag van de vader, wat na de voltrekking van het huwelijk overgedragen zou worden aan de echtgenoot. Werd zij ongehuwd moeder, dan was zij onzedelijk en had zij hulp nodig, waarvoor ze in een tehuis werd geplaatst. Bleef een vrouw alleenstaand, dan ontstond de vraag wie het gezag over haar had. In een hospita dienden alleenstaande vrouwen te leven onder het gezag van de hospita en haar regels, in een vooraf ingerichte kamer, zonder eigen meubels. Ze zitten in de val, zo niet psychisch, dan wel financieel en sociaal, zoals Smit het treffend verwoordt.¹⁰³

Voor de getrouwde vrouw uitte de ongelijkheid in wonen zich op een andere manier. Zolang het man hoofd van de echtvereniging was, had zij geen wettelijk recht om te kiezen waar en hoe ze wilde wonen.¹⁰⁴ De woonplaats van getrouwde vrouwen is meestal de plaats ‘waar de man economisch gebonden of gehuisvest is.’¹⁰⁵ Hoewel er geen literatuur is waarin het verband expliciet wordt genoemd, is het aannemelijk dat het gebrek aan invloed op de woonomgeving gerelateerd is aan het isolement dat getrouwde vrouwen ervaren in de naoorlogse woonwijk; deze is immers gebouwd vanuit het perspectief van de buitenshuis werkende man.¹⁰⁶ Waar de woonwijk voor de man gevoelens van rust en privacy meebrengt, kan zijn echtgenote in diezelfde wijk gevoelens van isolatie en afhankelijkheid ervaren. De scheiding van woon- en werkgebied die ontstond in de naoorlogse planning was niet voor iedereen een scheiding, maar enkel voor de buitenshuis werkende man die met de auto de woonwijk verliet. De ongelijkheid die dit meebrengt is veelzijdig; met de man als kostwinner blijft de vrouw economisch afhankelijk van de man. Doordat de vrouw geen rol heeft op de arbeidsmarkt, kan zij naast deze afhankelijkheid ook geen eigen status opbouwen; het onbetaalde werk van een huisvrouw wordt niet als beroep gezien en

¹⁰² Bentinck, Salomé en Vos, Annerieke. *Zedelijkheid en zelfbeheer: Huisvesting van alleenstaande vrouwen in Nederland 1850-1965*. Technische Hogeschool Delft. Afdeling Bouwkunde, 1981. p. 66 - 68.

¹⁰³ Kool-Smit, *Het onbehagen bij de vrouw*. 273.

¹⁰⁴ Sikkema, T. H., Voogd Breedveld-de, C. M. van Esch, G. J. van der Heide, E. Kentin, R. M. C. M. Koot, T. van Kuilenburg, J. Nijland, and E. C. Poutsma. "De gehuwde vrouw in het burgerlijk recht." *Signora Senatrice-Over Recht, Onderwijs en Politiek* (2011): 121.

¹⁰⁵ Werkgroep Vrouwen en Woonruimteverdeling. *Vrouwen en woonruimteverdeling*. 1987. p. 8.

¹⁰⁶ Meijel, Sun van. *Vrouwendomicilie en Mannendominantie: reader over vrouwen, wonen en gebouwde omgeving*. Amsterdam: SUA, 1982. p.11.

levert daardoor minder status op binnen de maatschappij.¹⁰⁷ Zo blijft de macht van de man over zijn echtgenote in stand.

Het idee van gescheiden woon- en werkgebieden gold niet voor de huisvrouw; haar woon- en werkgebied waren beiden het huis. Hiervoor haalt van Meijel het begrippenpaar privé - openbaar aan; de eengezinswoning staat in de ogen van de buitenshuis werkende man voor het privé domein waar hij tot rust kan komen, terwijl de huisvrouw juist een verlies in haar gevoel van privacy kan ervaren; de woning is haar werkdomein en wanneer haar echtgenote dit domein binnentreedt en, betreedt hij tevens 'haar' terrein, waarbij hij door de ongelijke machtsrelatie ook nog haar gezag ondermijnt.¹⁰⁸ Het gebrek aan een eigen privésfeer vormt zo een barrière tot privacy en zelfontplooiing; de huisvrouw is altijd op haar werkplek en heeft geen echte ruimte voor zichzelf.

Door de ruimtelijke planning van de nieuwe wijken verliest zij tevens haar mobiliteit; wanneer de man overdag met de auto naar werk is, is zij aan de wijk gebonden. Een verkeersenquête uit 1967 laat zien dat vrouwen slechts 2,2% van het totaal aantal autogebruikers uitmaken.¹⁰⁹ Maar een klein deel van vrouwen heeft de mogelijkheid om een vervoermiddel te kunnen gebruiken. Niet alleen bezitten vrouwen aanzienlijk minder vaak een rijbewijs ten opzichte van de man, zelfs wanneer zij hierover beschikken heeft de echtgenoot vaak de zeggenschap over de auto.¹¹⁰ Het gebrek aan vervoer vormt een verdere fysieke barrière tot het werk of andere activiteiten buiten de eigen wijk, zelfs wanneer dit gewenst is.

Op kleinere schaal binnen de wijk is het de indeling van de eengezinswoning die de vrouw aan huis bindt. Iedere woning beschikt over een eigen keuken en wasvoorziening, zodat twee van de meest tijdrovende huishoudelijke taken, koken en wassen, in iedere woning door de vrouw alleen worden uitgevoerd. De omvang van de huishoudelijke taken, wanneer deze individueel uitgevoerd worden, nemen aanzienlijk meer tijd in beslag dan wanneer deze collectief uitgevoerd

¹⁰⁷ Ibidem.

¹⁰⁸ Ibidem, 13 - 14.

¹⁰⁹ Coutras, J. en Fagnani, J. Vrouwen, verkeer en vervoer in het stedelijk milieu. In: Meijel, Sun van. *Vrouwendomicilie en Mannendominantie: reader over vrouwen, wonen en gebouwde omgeving*. Amsterdam: SUA, 1982. p. 87.

Let wel: dit is een onderzoek onder vrouwen in Parijse voorsteden. De auteurs halen de resultaten aan ter illustratie van de situatie in Nederland.

¹¹⁰ Ibidem.

worden.¹¹¹ De tijd die de vrouw hieraan kwijt is kan zij niet besteden aan andere taken of aan zichzelf. Daarnaast komt de opvoeding van kinderen in een eengezinswoning sterker bij alleen de moeder te liggen, waar dit in oudere woonvormen zoals multigenerationeel wonen meer verdeeld was.¹¹² Zo vormt het individualistische aspect van de huishouding een temporale barrière tot emancipatie voor vrouwen.

Conclusie

Eind jaren zestig is het denken over wonen aan sterke veranderingen onderhevig. Er komt steeds meer kritiek op het wonen in (kern)gezinsverband en op de inrichting van de naoorlogse gebouwde omgeving, wat begrepen kan worden in de context van een opkomende tegencultuur; het kerngezin en de individualistische naoorlogse gebouwde omgeving zijn volgens de denkbeelden van deze tegencultuur toonbeelden van de kapitalistische massamaatschappij. Individualisering van de samenleving, het gebrek aan middelen tot zelfexpressie en isolatie zijn verschijnselen van deze maatschappij, daar tegenover staan nieuwe idealen van collectiviteit, zelfontplooiing voor mannen en vrouwen, en vrijheid om het leven naar eigen wil in te richten. Binnen de huisvesting, die is geregeld van bovenaf, is de geleefde ervaring van mensen - en vooral vrouwen - niet verwerkt; door de nieuwe sociale idealen van die tijd ontstaat er een groeiende behoefte aan alternatieven op het traditionele wonen, waarbij bewoners meer zeggenschap hebben over de inrichting van hun leefomgeving.

Ondanks het verschuivende gedachtegoed is de positie van de vrouw omstreeks 1969 in de praktijk achtergesteld aan die van de man, ook in huisvesting. Zowel wettelijk als maatschappelijk staat zij lager op de woonladder; alleenstaande vrouwen krijgen niet de benodigde steun om zelfstandig te wonen, al helemaal niet wanneer zij alleenstaande moeder zijn. Getrouwde vrouwen zijn ondergeschikt aan de man en hebben geen vrije keus in waar en hoe zij het liefst willen wonen. In deze periode raakt het gesprek over vrouwenemancipatie pas net op gang, tastbare veranderingen laten nog op zich wachten. Wel is er in deze vroege fase van de tweede feministische

¹¹¹ Stahl, G. Van huishoudkunde tot huishouding of hoe een huis een woning wordt. In: Meijel, Sun van. *Vrouwendomicilie en mannendominantie: reader over vrouwen, wonen en gebouwde omgeving*. Amsterdam: SUA, 1982. p. 61 - 65.

¹¹² Pilkauskas, Natasha V., Mariana Amorim, and Rachel E. Dunifon. "Historical trends in children living in multigenerational households in the United States: 1870–2018." *Demography* 57, no. 6 (2020): 2269-2296.

golf een groeiend bewustzijn van de situatie; er is een onbehagen onder vrouwen over hun leefsituatie. Zij wensen uit het isolement te komen en willen een actievere rol hebben in de maatschappij. De expliciete link tussen de gebouwde omgeving en het behoud van de maatschappelijke positie van vrouwen als verzorgster is op dat moment nog niet in onderzoek uitgedrukt, maar werd wel al gelegd. Zo ook door Lies van den Donk-Dooremaal, die haar onbehagen over haar woonsituatie omzette in actie.

Hoofdstuk 4. De formulering van een ideologie

In het voorgaande hoofdstuk heb ik aan de hand van drie invalshoeken een beeld geschetst van de positie van de vrouw in de Nederlandse huisvesting, om zo de hypothese te onderbouwen dat Centraal Wonen in Nederland is opgezet uit onvrede over de gangbare woonvormen in de tweede helft van de twintigste eeuw en de verhinderende werking van die woonvormen op vrouwenemancipatie. In dit hoofdstuk kijk ik verder en onderzoek ik hoe Centraal Wonen en de vrouwenbeweging in de jaren van hun ontstaan dachten over woonvormen die wel zouden bijdragen aan vrouwenemancipatie, en hoe dit gedachtegoed verbonden is. De vraag die ik hierbij stel is als volgt: *Wat waren de overeenkomsten tussen de ideologie van Centraal Wonen en de ideologie van de tweede feministische golf?* Deze vraag zal ik beantwoorden gebaseerd op bronnenonderzoek. Voor primaire bronnen met betrekking tot de ideologie van de tweede feministische golf heb ik het archief van Dolle Mina gebruikt, wat tevens betekent dat ik de standpunten van Dolle Mina heb gebruikt als vertegenwoordiging van de standpunten van de tweede feministische golf. Centraal Wonen heeft, in tegenstelling tot de naam, geen centraal archief; primaire bronnen zijn door het hele land verspreid. De onderzoeksperiode voor deze vraag is 1969 tot 1972; dit is de periode waarin zowel Centraal Wonen als Dolle Mina zijn ontstaan en tevens de periode waarin zij hun ideologieën hebben gevormd. Dit hoofdstuk bestaat uit een verantwoording van de gebruikte archieven, gevolgd door een vergelijkende analyse van het bronmateriaal uit de archieven.

De decentralisatie van Centraal Wonen in de archieven

Centraal Wonen is niet één centrale groep, maar de benaming van een gemeenschappelijke leef- en woonvorm.¹¹³ Daardoor zijn de bronnen over Centraal Wonen, anders dan de bronnen van Dolle Mina, die als een landelijke actiegroep één archief heeft, verspreid over een groot aantal instanties, instellingen en personen. Van archivering in de klassieke zin is niet altijd sprake; sommige bronmaterialen zijn in persoonlijk bezit van betrokkenen bij Centraal Wonen, zoals architect Flip

¹¹³ Hoewel er een landelijke vereniging Centraal Wonen (LVCW) was, fungeerde deze niet als overkoepelende organisatie voor ieder project, maar als informatiepunt. Geïnteresseerden konden zich hier melden en verwezen worden naar een Centraal Wonen-initiatief in hun regio, of konden informatie opvragen om zelf een initiatief te starten. De LVCW heeft geen eigen archief (meer).

Krabbendam van Centraal Wonen Delft, of zijn te vinden in een bibliotheek, bijvoorbeeld die van organisatie de Omslag.¹¹⁴ Sommige archieven, zoals het persoonlijke archief van Lies van den Donk-Dooremaal, de initiatiefneemster, zijn verloren gegaan.¹¹⁵ Bestaande archieven, zoals het archief van Beatrice Kesler dat zich in de collectie van het IISG bevindt, zijn nog niet geïnventariseerd en daardoor beperkt toegankelijk. Andere archieven zijn niet openbaar, zoals de databank van de inmiddels opgeheven Landelijke Vereniging Centraal Wonen (LVCW), nu onderdeel van Vereniging Gemeenschappelijk Wonen (VGW), of het archief van de Hilversumse Wandelmeent, het eerste opgeleverde Centraal Wonen-project.¹¹⁶ De zoektocht naar relevante bronnen over Centraal Wonen laat zien dat het onderwerp nog niet gehistoriseerd is; materialen met betrekking tot het onderwerp worden niet als potentiële bronnen gezien, zelfs niet wanneer het unieke materialen betreft. Zo is het oorspronkelijke bericht waarin Lies van den Donk-Dooremaal Centraal Wonen introduceerde niet bewaard gebleven en zijn er enkel nog kopieën van de tekst beschikbaar, waarvan het niet bekend is of het de gehele tekst betreft.¹¹⁷

Naast de versplintering van bronnen over Centraal Wonen, zijn de bronnen die wél als archiefmateriaal zijn opgeslagen, versplinterd door het veelzijdige aspect van Centraal Wonen. Visuele bronnen over Centraal Wonen vanuit architectonisch oogpunt zijn veelal te vinden bij het Nieuwe Instituut (HNI). Bronnen over Centraal Wonen vanuit een sociaal oogpunt, waarbij gemeenschappelijk wonen als alternatieve beweging wordt gezien, te vinden bij zowel het HNI als bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG). Hier is bijvoorbeeld het archief van Beatrice Kesler te vinden, dat zij zelf aan het IISG heeft geschonken. Zij heeft haar doctoraalscriptie geschreven over Centraal Wonen met als invalshoek bewonerservaringen en sociaal-ruimtelijke voorwaarden. In 2000 heeft zij al haar verzamelde materiaal met betrekking tot

¹¹⁴ De Omslag, Werkplaats voor Duurzame Ontwikkeling, heeft sinds 2005 een deel van haar bibliotheek omgedoopt tot bibliotheek van Landelijk Servicepunt Anders Wonen Anders Leven.

¹¹⁵ Lies van den Donk-Dooremaal heeft haar persoonlijke archief geschonken aan de Landelijke Vereniging Centraal Wonen (LVCW). De LVCW heeft dit archiefmateriaal later geschonken aan de onderzoekers Els de Jong en Dorit Fromm, die het hebben gebruikt in hun boek *Cluster Cohousing Revisited* (2020). Wat er na de publicatie van het boek met het archiefmateriaal is gebeurd is onbekend. Bron: persoonlijke mailwisseling met Peter Bakker, secretaris van de Vereniging Gemeenschappelijk Wonen (VGW) en voormalig voorzitter van de LVCW, op 7 februari 2024. Bron 2: persoonlijke mailwisseling met Dorit Fromm waaruit blijkt dat zij niet meer in bezit is van het materiaal, op 26 maart 2024.

¹¹⁶ Kesler, Beatrice. Archief Beatrice Kesler. (ARCH02345). Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. (Hierna te noemen: IISG).

Bron 2: persoonlijke mailwisseling met Vanessa Diemel van de Hilversumse Wandelmeent, op 8 februari 2024.

¹¹⁷ Met niet bewaard gebleven bedoel ik hier dat het bericht, of een knipsel uit het betreffende tijdschrift, niet terug te vinden is in een van de archieven of informatieverzamelingen specifiek over Centraal Wonen.

Centraal Wonen overgedragen.¹¹⁸ Het materiaal is echter nooit geïnventariseerd en beslaat meer dan 9 meter aan archief, waardoor het zoeken naar bronnen die relevant zijn voor een ander vraagstuk niet gemakkelijk is. De meest waardevolle bronnen voor dit onderzoek vond ik bij Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis. De collectie van Atria is rijk aan bronnen waarvan het overkoepelende thema het beste beschreven kan worden als vrouwen, bouwen en wonen.¹¹⁹ Voor het bestuderen van Centraal Wonen vanuit feministisch perspectief is dit thema uiterst relevant.

Figuur 6. Een greep uit het archief van Beatrice Kesler, eigen werk.

¹¹⁸ Kesler, Beatrice. Archief Beatrice Kesler. (ARCH02345). IISG.

¹¹⁹ Naar de Leesbundel Vrouwen, Bouwen en Wonen (1983), waarin 38 vrouwen vanuit verschillende oogpunten over bouwen en wonen schrijven. Jansen, Coja *Leesbundel Vrouwen, Bouwen en Wonen*. (NED 4 1983 - C). Atria.

Hoewel de term “Centraal Wonen” bij het online zoeken in de collectie van Atria weinig relevante materialen oplevert, blijkt Centraal Wonen in de praktijk met regelmaat terug te komen in diezelfde collectie. Veel bronnen met relevante informatie zijn niet gedigitaliseerd en hebben Centraal Wonen niet als hoofdonderwerp, waardoor het als term niet is opgenomen in de omschrijving. Zo bevat het archief van Dolle Mina een map met stukken over Centraal Wonen, maar is die map niet vindbaar bij het online zoeken in de collectie.¹²⁰ Uit de stukken blijkt dat initiatiefneemster Lies van den Donk-Dooremaal in 1970 contact heeft gehad met Dolle Mina en dat ook de LVCW met Dolle Mina samen heeft gewerkt voor de landelijke actie “Op de vrouw af”, in 1970 georganiseerd door Dolle Mina en de Man-Vrouw-Maatschappij.¹²¹ Dat er een map met stukken over Centraal Wonen in het archief van Dolle Mina ligt komt vermoedelijk door Mariken Troostheide; zij was lid van Dolle Mina, MVM én werkgroep lid van Centraal Wonen Amsterdam, blijkt uit een verzameling brieven.¹²²

Veel van de bronnen over Centraal Wonen die in de archieven te vinden zijn, zoals het (meeste) materiaal dat in de collectie van Atria of in het archief van Beatrice Kesler te vinden is, stamt uit een periode dat Centraal Wonen al verder was dan een ideologie. In 1977 is het eerste Centraal Wonen-project opgeleverd in Hilversum: de Wandelmeent. Het overgrote deel van archiefmateriaal specifiek over Centraal Wonen is gepubliceerd na deze eerste oplevering, wat wordt uitgelegd door de insteek die vooral terugkomt bij dit archiefmateriaal: beschrijvingen over de fysieke aspecten van de projecten, zoals de uiteindelijke indeling van een pand, of beschrijvingen van de bewonerservaringen binnen de Centraal Wonen-projecten. Van de 52 bronnen over Centraal Wonen die ik heb geraadpleegd in archieven en bibliotheken zijn er slechts 10 die vóór 1977 zijn gepubliceerd, waarvan er drie gepubliceerd zijn in de onderzoeksperiode 1969 tot 1972 en relevant zijn voor de onderzoeksvraag.

Naast de bronnen uit fysieke archieven gebruikgemaakt van het digitale krantenarchief Delpher. De zoekactie “Centraal Wonen” tussen 01-01-1969 en 31-12-1972 leverde 74 unieke

¹²⁰ Collectie Dolle Mina, IIAV 00000047, 39. Stukken betreffende (de werkgroep) 'Centraal Wonen', Amsterdam. 1970-1971. 1 omslag. Collectie Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV) in Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis. (Hierna te noemen: Collectie IAV in Atria).

¹²¹ Collectie Dolle Mina, IIAV 00000047, 35. Notulen van de werkgroepvergaderingen van de stichting 'Op de vrouw af' en stukken betreffende de stichting 'Op de vrouw af'. 1970.. 1 omslag. Collectie IAV in Atria.

¹²² Collectie Dolle Mina, IIAV 00000047, 39. Stukken betreffende (de werkgroep) 'Centraal Wonen', Amsterdam. 1970-1971.. 1 omslag. Documenten *Wat wil Centraal Wonen?* en *Aan allen die belangstelling hebben voor Centraal Wonen*.

krantenartikelen op, waarvan 17 inhoudelijk relevante artikelen waar Centraal Wonen niet enkel werd benoemd, maar ook verder werd besproken. Drie van deze artikelen bevatten uitgebreide interviews met aanhangers van Centraal Wonen. In deze interviews bespreken zij hun visies op Centraal Wonen, waarin de ideologie achter de opzet duidelijk naar voren komt.

Het Archief van Dolle Mina

Het archief van Dolle Mina is te vinden in het depot van Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis en beslaat de periode 1968 - 1981.¹²³ Dat het archief van een van de bekendste Nederlandse feministische actiegroepen juist hier is opgeslagen, is geen toeval; het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV), de voorloper van Atria, is opgericht in 1935 en is daarmee een van de oudste archiefcollecties over vrouwen ter wereld.¹²⁴ Sinds de oprichting verzamelde het IAV actief materiaal dat betrekking had op vrouwen en gendergelijkheid, zo ook in de periode van de tweede feministische golf.¹²⁵ Het archief van Dolle Mina werd vanaf de oprichting bijgehouden door drie aanhangers: Hennie de Swaan, Huub en Annemarie Philippons en is in 1993 geïnventariseerd door het IAV.¹²⁶ Hoewel Dolle Mina nooit officieel is opgeheven en er geen exacte datum bekend is waarop het archief is overgedragen aan het IAV, is het aannemelijk dat de overdracht van het archief heeft plaatsgevonden in de periode tussen 1981 (het jaar waarin de meest recente documentatie is toegevoegd) en 1993 (het jaar waarin het archief door IAV is geïnventariseerd).

Actiegroep Dolle Mina is opgericht ten tijde van de studentenprotesten van mei 1969 als gevolg van de bezetting van het Maagdenhuis, een van de gebouwen van de Universiteit van Amsterdam.¹²⁷ Tijdens de protesten, die als doel hadden de democratisering van de universiteit te bevorderen, merkten de vrouwelijke studenten dat zelfs tijdens een dergelijke bezetting de ongelijkheid tussen man en vrouw in stand gehouden werd; ook hier namen de mannen de

¹²³ Collectie Dolle Mina, IIAV 00000047, Collectie IAV in Atria.

¹²⁴ Atria. Geschiedenis Atria collectie. (n.d.).

¹²⁵ Ibidem.

¹²⁶ Collectie Dolle Mina, IIAV 00000047, Collectie IAV in Atria.

¹²⁷ Dolle Mina. *Wat wil Dolle Mina?* (1972*). p. 4. In: Collectie Dolle Mina, 12. Stukken betreffende de oprichting, doelstelling en organisatie. 1970-1972.. 1 omslag. Collectie IAV in Atria.

* Er zijn meerdere versies van het informatie pamflet *Wat wil Dolle Mina*, deze zijn gemaakt tussen 1970 en 1975. Het pamflet uit 1972 is de basis voor deze paragraaf.

beslissingen, terwijl de vrouwen het ondersteunende werk toegewezen kregen. Bij de processen die volgden op de bezetting zette de ongelijkheid door en werden de vrouwelijke deelnemers lager beboet dan hun mannelijke medestanders, ondanks de gelijke intenties van bezetting. Deze behandeling was niet anders dan normaal, schrijft een lid van Dolle Mina in het informatiepamflet *Wat wil Dolle Mina*: “Ze [de vrouwelijke deelnemers] hadden allemaal zelf ervaren dat ze als vrouw, zowel in hun privéleven als in de maatschappij, ondanks de hooggeprezen formele rechten anno 1970 nog tegen ontzettend veel vooroordelen, onrecht en achterstelling moesten opboksen.”¹²⁸ Echter leidde deze ervaring, tijdens een (succesvol) protest voor meer zeggenschap van studenten over de universiteit, tot de bewustwording dat ook de situatie van de vrouw anders kon. De onvrede resulteerde in Dolle Mina, een maatschappijkritische actiegroep die vanaf januari 1970 met protestacties aandacht vroeg voor de emancipatie van de vrouw.¹²⁹

Het doel van Dolle Mina was tweeledig. Op de korte termijn hield de actiegroep zich bezig met gelijkheid voor mannen en vrouwen op de gebieden van onderwijs en opvoeding, kinderopvang en huishouden, arbeidssituatie en tot slot abortus.¹³⁰ Een voorbeeld van gelijkheid in onderwijs en opvoeding is te vinden in de doelstelling ‘gelijkstelling van het onvolledige gezin’, wat inhoudt dat alleenstaande ouders (en dan met name moeders) meer erkenning en zeggenschap over hun kinderen krijgen.¹³¹ Op het gebied van kinderopvang en huishouden had Dolle Mina de doelstellingen om meer en gratis opvangmogelijkheden te creëren (bijvoorbeeld antiautoritaire crèches) en om gemeenschappelijk wonen te stimuleren, wat goed voor de zelfontplooiing van de moeder en de socialisatie van het kind zou zijn.¹³² Om gelijkheid in de arbeidssituatie te creëren had Dolle Mina eisen zoals gelijk loon voor gelijk werk en verbetering van de rechtspositie van parttimers, een groep die vooral uit vrouwen bestond.¹³³ Tot slot eiste Dolle Mina dat abortus uit het wetboek van strafrecht gehaald moest worden en in het ziekenfondspakket opgenomen moest worden.¹³⁴

¹²⁸ Ibidem.

¹²⁹ Ibidem.

¹³⁰ Ibidem, 2.

¹³¹ Ibidem, 8.

¹³² Ibidem, 9 -12.

¹³³ Ibidem, 12 - 15.

¹³⁴ Ibidem, 16 -17.

Op de langere termijn streefde de groep naar een socialistische maatschappij, waarbij het argument werd gegeven dat van werkelijke emancipatie alleen in een dergelijke maatschappij sprake kon zijn.¹³⁵ Deze maatschappelijke verandering moest echter niet alleen economisch van aard zijn, maar ook mentaal; zonder anders te leren denken over de man-vrouw verhouding zou de theoretische gelijkheid van de socialistische maatschappij zich niet naar de praktijk vertalen. Of zoals Dolle Mina het zelf stelde: “Geen feminisme zonder socialisme, geen socialisme zonder feminisme!”¹³⁶

Veel van de doelstellingen van Dolle Mina, zoals het schrappen van abortus uit het wetboek van strafrecht en de gelijkstelling van het onvolledige gezin, waren gericht op zowel sociale als politieke verandering. Als actiegroep gebruikte Dolle Mina opvallende protestacties om aandacht te vragen voor vrouwenemancipatie, maar de groep was niet in de institutionele politiek actief, zoals de Man-Vrouw Maatschappij (MVM), om haar doelstellingen te behalen. Omdat Dolle Mina vanuit haar marxistische overtuiging van mening was dat verandering van onderaf moest komen, wilde ze zich niet aan een politieke partij binden.¹³⁷ De aanpak die Dolle Mina gebruikt, waarin zij buiten de institutionele politiek actief inzet op sociale en politieke verandering, is typerend voor de sociale bewegingen in die tijd, ook wel New Social Movements (NSMs) genoemd.¹³⁸ Deze bewegingen hebben niet als doel de macht over te nemen van de bestaande systemen waar ze tegen protesteren, maar om zichzelf te bevrijden en een identiteit te creëren buiten de macht van die systemen.

Ondanks dit onderscheid werkte Dolle Mina wel regelmatig samen met MVM vanwege de gelijkennis in hun doelstellingen, bijvoorbeeld op het gebied van kinderopvang. Ondanks haar afwezigheid in de politieke gevestigde orde heeft Dolle Mina met haar opvallende protestacties en

¹³⁵ Ibidem, 3.

¹³⁶ Ibidem.

¹³⁷ Dolle Mina definieert zichzelf in haar ideologische uitgangspunten als marxistisch-socialistische groep. In deze uitgangspunten stellen zij onder andere dat de onderdrukking en discriminatie van de vrouw mede in stand wordt gehouden door de klassenstructuur van de Nederlandse maatschappij; dat de tegenstellingen tussen sociale klassen een fundamentele tegenstelling is dan die tussen man en vrouw (wat ze als argument gebruiken om het een strijd vóór de vrouw te houden en geen strijd tegen de man); dat bevrijding van de vrouw enkel mogelijk is in een socialistische maatschappij waarvoor vergemeenschappelijking van productiemiddelen nodig is, en dat Dolle Mina strijd zal voeren tegen het kapitalisme, omdat het hoofdzakelijke doel van de bevrijding van de vrouw niet mogelijk is zonder de bevrijding van de man, die in hetzelfde systeem gevangen zit. Wat Wil Dolle Mina, p. 19.

Ibidem.

¹³⁸ Tilly, Charles, Castañeda, Ernesto, Wood en Lesley J. *Social Movements, 1768-2018*. Fourth edition. New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2020. p. 74.

werkgroepen een cruciale rol gehad in het op de kaart zetten van emancipatie. Acties zoals de korsetverbranding bij het standbeeld van Wilhelmina Drucker in januari 1970 of de vele ‘Baas in eigen buik’ acties, waarin Dolle Mina’s met ontblote buik protesteerden voor een andere abortuswetgeving, zijn ook vandaag nog altijd bekende beelden.¹³⁹ De acties van Dolle Mina waren doelbewust mediageniek om zo veel mogelijk publiciteit te krijgen, met het idee dat hun voorbeeld van anders denken zou leiden tot bewustwording bij de Nederlandse burger.¹⁴⁰

Figuur 7. Mieremet, Rob / fotocollectie Anefo. Dolle Mina protesteert op de Dam, 30 januari 1971.

De tweede feministische golf is niet begonnen of geëindigd met de acties van Dolle Mina. De actiegroep en haar standpunten zijn slechts een puzzelstukje in het grotere plaatje van het nieuwe feministische gedachtegoed dat zich vanaf de jaren zestig ontwikkelde in de Westerse wereld. Dolle Mina vertegenwoordigt niet het hele spectrum van het feministische gedachtegoed, maar de linkse stroming. In de Nederlandse context is Dolle Mina echter een belangrijke actor geweest in

¹³⁹ Voor een overzicht van protestacties, zie de Dolle Mina tijdbalk op Atria: <https://atria.nl/nieuws-publicaties/feminisme/feminisme-20e-eeuw/dolle-mina-tijdbalk>. Geraadpleegd op 13 juni 2024.

¹⁴⁰ Collectie Dolle Mina, IAV 00000047, Map Dolle Mina 1980. Holtrop, Aukje. (13 maart 1980). ‘Dames, wilt u hier uw spandoek neerzetten’. Terugblikken met de Dolle Mina’s van het eerste uur.’ Vrij Nederland (bijlage). p. 5. Collectie IAV in Atria.

de strijd om emancipatie, wiens rol niet onderschat kan worden. Vaak staat de naam van Dolle Mina naast die van de Man-Vrouw Maatschappij (MVM), een groep met veelal dezelfde doelen maar met een meer beleidsmatige aanpak en een terughoudende politieke voorkeur, wat in contrast staat met de overtuigde socialistische politieke houding van Dolle Mina. Dolle Mina en MVM werkten, ondanks de verschillende ideologieën, ook samen om verandering te stimuleren in zowel het bewustzijn van mensen als in de politiek, bijvoorbeeld in het protest tegen het gebrek aan subsidiëring van crèches. Ondanks de belangrijke rol van MVM maak ik bewust gebruik van enkel het archief van Dolle Mina om de standpunten van de tweede feministische golf te vertegenwoordigen, vanwege het aantoonbare verband tussen Dolle Mina en Centraal Wonen. Dit verband is aan te tonen in archiefmateriaal met betrekking tot Centraal Wonen, zoals een interview met initiatiefneemster Lies van den Donk-Dooremaal uit 1970, alsook in materiaal met betrekking tot Dolle Mina, zoals blijkt uit de werkmap Centraal Wonen in hun archief.¹⁴¹ Dat er contact is geweest tussen de groepen maakt het naast elkaar leggen van de archieven extra relevant; wat zagen zij in elkaar dat leidde tot een samenwerking? In de vergelijkende analyse zal ik aantonen dat Dolle Mina en Centraal Wonen goed op elkaar aansloten vanuit ideologisch perspectief, wat blijkt uit de standpunten die zij innemen. Ik zal hier niet alle standpunten van Dolle Mina bespreken, maar de standpunten die raakvlak hebben met de onderwerpen waar Centraal Wonen zich op richt, zoals kinderopvang, isolatie en zelfontplooiing. Ik heb acht archiefmappen geraadpleegd, waarin ik elf bronnen heb gevonden die relevant zijn voor de onderzoeksvraag.

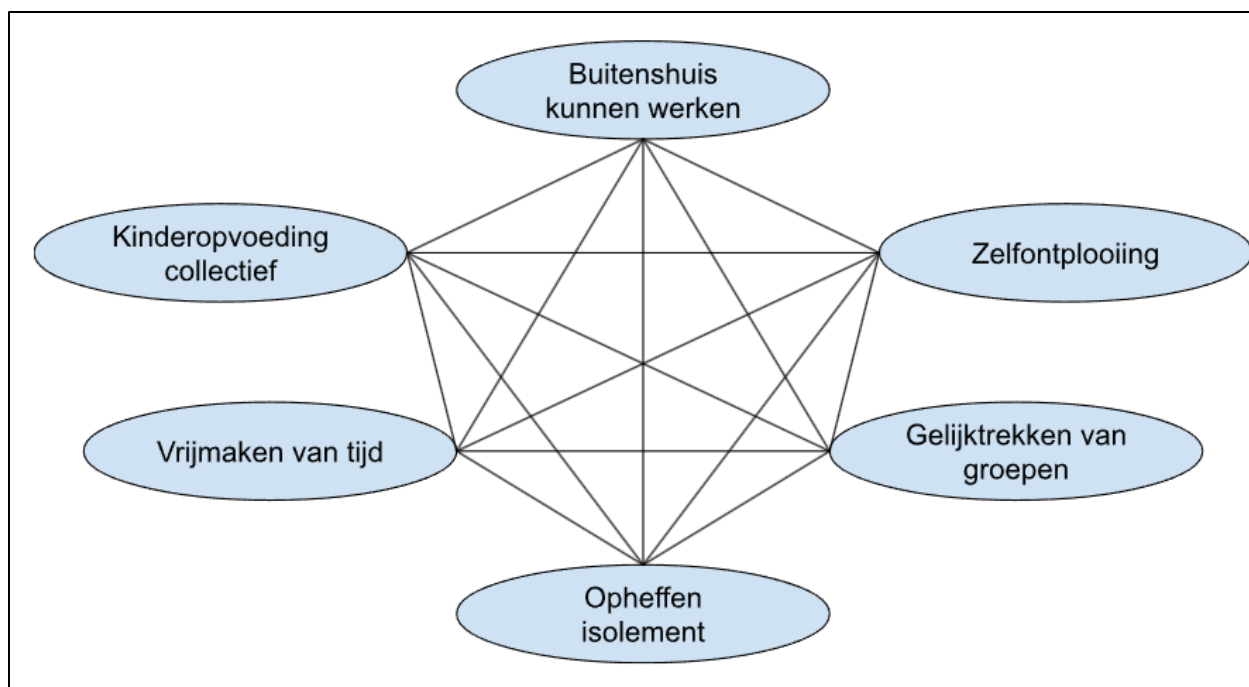
Vergelijkende analyse

Deze analyse is gebaseerd op passages uit de geraadpleegde bronnen waarin een onderliggende ideologie naar voren komt. Dit kunnen concrete standpunten of eisen zijn, kritische visies op (onderdelen van) de samenleving, of persoonlijke motivaties, indien de motivatie wordt gebruikt om bij te dragen aan het realiseren van een groter doel.¹⁴² Bij het analyseren van de passages heb

¹⁴¹ “Centraal Wonen.. Maatschappijvorm van de toekomst?” *Prinses*, 8 augustus 1970, 14 - 16.

Collectie Dolle Mina, IIAV 0000047, 39. Stukken betreffende (de werkgroep) 'Centraal Wonen', Amsterdam. 1970-1971. 1 omslag. Collectie IAV in Atria.

¹⁴² Aanhangers van Centraal Wonen-projecten hebben hun persoonlijke motivatie vaak als drijfveer gebruikt voor het realiseren van een werkgroep met gelijkgestemden, waardoor de persoonlijke motivatie onderdeel wordt van de ideologie van de werkgroep.

Figuur 8. Onderlinge verbondenheid van doelen.

ik bijpassende doelen geformuleerd en deze aan de passages verbonden. Na het analyseren van de passages heb ik de doelen vergeleken, waarbij ik doelen die erg veel overeenkomsten vertoonden heb samengevoegd en doelen die meer nuance nodig hadden heb uitgesplitst. Deze stap heb ik vijf keer herhaald. Dit resulteerde in zes doelen met sterke onderlinge verbondenheid, namelijk: Buitenshuis kunnen werken, Gelijktrekken van groepen, Kinderopvang als collectief, Opheffen isolement, Vrijmaken van tijd en Zelfontplooiing (zie figuur 8 ter illustratie). In dit hoofdstuk licht ik de doelen toe aan de hand van een aantal passages uit de analyse. Voor de gehele analyse, zie de appendix.

“Natuurlijk gaat het niet primair om economische overwegingen, maar om de ontevredenheid van veel mensen met de woon- en leefsituatie van nu. Grote groepen zitten klem. Er was een gescheiden vrouw op dat weekend. Als ze op kantoor zat, moest het kind zolang bij de grootouders blijven. Van opvoeding was geen sprake. Hoeveel contactarmoede is er onder de alleenstaanden, de bejaarden? Datzelfde kun je zeggen van de gehuwde vrouw, die opgesloten zit in haar hokje tussen kookpot en stofzuiger. Vaak heeft

ze vóór het huwelijk een beroep uitgeoefend, maar de maatschappij verandert zo snel, dat ze op latere leeftijd niet meer aan de slag komt, omdat ze qua kennis en ontwikkeling gewoon achterop geraakt is. Haar opleiding is dan een waardeloze investering geweest. En ook wanneer zo 'n vrouw er helemaal niets voor voelt om te blijven werken, dan hoeft de aanwezigheid van kinderen in haar gezin toch geen reden te zijn om haar in een sociaal isolement te dringen? Onze plannen geven een bruikbaar alternatief” (Heleen Thissen-Romonescu).¹⁴³

In deze passage, uit een interview met twee vroege aanhangers van Centraal Wonen, komen direct een aantal problematische thema's naar voren. Thissen-Romonescu benoemt als eerst hoe het individueel wonen problemen vormt voor de alleenstaande werkende vrouw, die bij wijze van opvang haar kind naar de grootouders moet brengen. Voor haar als alleenstaande moeder biedt Centraal Wonen voorzieningen die haar zelfstandiger maken, namelijk een eigen woonruimte en een plek waar ze haar kind altijd op kan laten vangen zodat zij kan gaan werken. Een passage uit Dolle Mina herhaalt hoe dergelijke voorzieningen van belang zijn voor het gelijktrekken van de groep alleenstaande moeders:

“Een ongehuwde moeder (en met haar veel andere alleenstaande ouders) heeft een dubbele taak: kostwinster en opvoedster. Daar wordt nauwelijks rekening mee gehouden in de voorzieningen, die er (niet) zijn. Er is een gebrek aan: kinderopvang, gemeenschappelijke voorzieningen, aangepaste woonruimte, part-time werkmogelijkheden, mogelijkheden tot her- en bijscholing e.d.” (Dolle Mina, p. 8).¹⁴⁴

Als tweede benoemt Thissen-Romonescu het gebrek aan opvoeding voor het kind dat bij de grootouders wordt ondergebracht. Centraal Wonen en Dolle Mina deelden de overtuiging dat contact met andere kinderen belangrijk was voor de socialisatie van het kind en pleitten daarom

¹⁴³ Centraal Wonen; samen doen wat samen kan en dan meer tijd hebben om jezelf te zijn. "De nieuwe Limburger". Maastricht, 20-12-1969. 21.

¹⁴⁴ Atria. Collectie Dolle Mina, IIAV 00000047, Map 12. Stukken betreffende de oprichting, doelstelling en organisatie. 1970-1972.. 1 omslag. Pamflet *Wat wil Dolle Mina*. (1972). Collectie IAV in Atria.

voor collectieve kinderopvang. Dit ideaal is tweeledig: vanuit het oogpunt van het kind is collectieve opvang goed voor de socialisatie en zorgt het ervoor dat kinderen uit het isolement van het gezin worden gehaald. Daarnaast biedt het kansen voor de moeder, die overdag thuis enkel contact heeft met haar kind en daarmee eveneens in het isolement van het gezin zit. Een passage van Dolle Mina licht de voordelen voor moeder en kind toe:

"Het kind moet noodgedwongen zijn vertier zoeken achter moeders rokken (achter vaders broek komt nog niet veel voor), maar mag niet teveel lawaai of rommel maken, en komt te weinig in kontakt met leeftijdgenootjes. Bovendien is het de vraag of iemand die de hele dag opgesloten in huis zit met een kind, en daarnaast het huishouden moet doen, altijd wel even rustig en aandachtig voor het kind kan zijn. Volgens Dolle Mina zijn de omstandigheden waaronder kleine kinderen opgroeien thuis, verre van ideaal, ook niet voor de moeder. Zij heeft door de voortdurende aanwezigheid van haar kind (eren) weinig of geen kans dingen te doen die voor haar ontplooiing minstens zo belangrijk zijn als het moederschap.

Kresjes onder goede leiding leveren een belangrijke bijdrage aan de vorming van het heel jonge kind. Onderzoekingen hebben uitgewezen dat kresj-kinderen veel kreatiever, zelfstandiger e.d. op de kleuterschool komen dan kinderen die niet op een kresj waren."
(Dolle Mina, p. 9).¹⁴⁵

Naast het isolement van moeder en kind in gezinsverband is ook de vermeende isolatie van andere groepen in de samenleving een veelbesproken onderwerp omstreeks 1970. De naoorlogse woningbouw was hoofdzakelijk gericht op gezinswoningen; van het realiseren van passende woningen voor andere groepen was nog weinig sprake.¹⁴⁶ Voor deze groepen, zoals de alleenstaanden en bejaarden die Thissen-Romonescu in de passage benoemt, leidde de focus op de

¹⁴⁵ Atria. Collectie Dolle Mina, IAV 00000047, Map 12. Stukken betreffende de oprichting, doelstelling en organisatie. 1970-1972.. 1 omslag. Pamflet *Wat wil Dolle Mina*. (1972). Collectie IAV in Atria.

¹⁴⁶ Een voorbeeld van passende woningen voor andere groepen is de HAT-eenheid. Nota Huisvesting Alleenstaanden En Tweepersoons Huishoudens: (Witte Stukken, Tweede Kamer; Zitting 1974-1975 13493, Nrs. 1-2) Met Apart Aanhangsel. [S.l.: s.n.].

bouw van gezinswoningen tot een ongelijk speelveld. Deze groepen woonden voornamelijk bij hospita's of in tehuizen terwijl de woonwijk vooral bestemd was voor gezinnen, wat laat zien dat de leefomgeving van verschillende groepen in de samenleving relatief geïsoleerd van elkaar was. Voor aanhangers van Centraal Wonen was het opheffen van het isolement van de mens een belangrijk argument voor gemeenschappelijk wonen: deze nieuwe woonvorm zou verschillende groepen weer met elkaar verbinden. Daarnaast zou het een gelijk speelveld creëren op het gebied van een passende woning vinden. Een passage van Dolle Mina benadrukt het verband tussen isolement en ongelijkheid tussen groepen als gevolg van de gezinswoningbouw:

“Wie niet tot een volledig gezin behoort, zit bijna helemaal in de vergeethoek. Wat er voor deze laatste categorie is gebouwd, isoleert deze als groep van alle andere mensen. We hoeven hierbij maar te denken aan de vrijgezellen- en bejaardenflats. Wie niet bij zijn "lotgenoten" wil zitten, is meestal aangewezen op de vrije sektor, maar er zijn maar weinigen die dat kunnen betalen. Natuurlijk zijn er initiatieven en projecten die hierin verandering willen brengen en een menselijker samenleving nastreven, maar van een werkelijk doorbreken van de bestaande wijze van bouwen is nog geen sprake. Dit betekent dat de meeste gezinnen en alleenstaanden op zichzelf aangewezen blijven.” (Dolle Mina, p. 12).¹⁴⁷

Het laatste deel van de passage van Thissen-Romonescu gaat over het isolement van de getrouwde vrouw, die in haar rol als huisvrouw zodanig ver buiten de maatschappij komt te staan dat herintreden na verloop van tijd steeds moeilijker wordt. Hier benoemt Thissen-Romonescu, net als Dolle Mina, hoe de individuele verplichting tot zorg voor de kinderen ertoe leidt dat moeders geïsoleerd raken, ongeacht hun kijk op werk buitenshuis. Gemeenschappelijk wonen zou deze verschillende groepen weer met elkaar in contact kunnen brengen. Een andere aanhanger van Centraal Wonen benoemt dat isolatie een gevolg is van de sterke focus op het gezin als hoeksteen

¹⁴⁷ Atria. Collectie Dolle Mina, IAV 00000047, Map 12. Stukken betreffende de oprichting, doelstelling en organisatie. 1970-1972.. 1 omslag. Pamflet *Wat wil Dolle Mina*. (1972). Collectie IAV in Atria.

van de maatschappij, een focus die ook tot gevolg zou hebben dat mensen zich niet meer als individueel kunnen ontplooien:

“De polarisering maatschappij - gezin en de als gevolg hiervan toegenomen vereenzaming en isolement van het individu veroorzaakte een zoeken naar andere structuren waarin tegemoetgekomen kon worden aan het gemis van sociale kontakten in de dagelijkse leefsituatie. Bovendien begon voor velen ook het gezinsverband dwangmatige trekken te vertonen, die een vrije individuele ontplooiing naar een optimale zelfstandigheid belemmerde.” (Dick Bakkum, p. 16).¹⁴⁸

Zelfontplooiing van het individu betekent hier dat een persoon zichzelf moet kunnen ontwikkelen buiten zijn of haar rol binnen het gezin. Voor aanhangers van Centraal Wonen en voor Dolle Mina wordt de verdeling van mannen- en vrouwenrollen binnen het kerngezin als een grote belemmering voor zelfontplooiing gezien, die vrouwen ervan weerhoudt om interesses te ontwikkelen buiten haar taken als moeder en huisvrouw en die mannen ervan weerhoudt een andere rol dan kostwinner aan te nemen.¹⁴⁹ Centraal Wonen biedt een alternatief om de structuur van het kerngezin op te breken:

“De door mij gevoelde gebreken van het huidige gezinsverband zijn: 1. De vaste rollen, die man en vrouw binnen het gezin dienen te vervullen. Dit rolgedrag is een belemmering voor de ontplooiing van de gezinsleden (volwassenen en kinderen). De man wordt in de huidige samenleving hoger betaald voor dezelfde werkactiviteiten. De man krijgt meer kansen. Kortom, hij wordt maatschappelijk min of meer gedwongen de rol van geldmaker op zich te nemen. De vrouw bezit fysiek de mogelijkheid kinderen te baren. Deze eigenschap dient echter niet in te houden, dat zij daarmee ook bij uitstek geschikt is voor de opvoeding van de kinderen. Deze rol kent de maatschappij de vrouw toe binnen het gesin. Indien men

¹⁴⁸ IISG. Bro 73/25 fol. Centraal Wonen. 1e Bundeling. (Amsterdam: Werkgroep Centraal Wonen, 1971).

¹⁴⁹ Atria. Collectie Dolle Mina, IIAV 00000047, Map 12. Stukken betreffende de oprichting, doelstelling en organisatie. 1970-1972.. 1 omslag. Pamflet *Wat wil Dolle Mina*. (1972). Collectie IAV in Atria.

zich niet wenst te conformeren aan dit opgelegde rollen- patroon, pleegt de maatschappij zowel materieel als immaterieel chantage op de gezinsleden (man, vrouw en kinderen). [...] C.W. biedt in een bepaalde vorm de mogelijkheid de gangbare gezinsstructuur open te breken. De man binnen de woongemeenschap zonedig voor zijn eigen gewilde ontplooiing een verzorgende task toe te delen. De vrouw naar behoefte te ontheffen van de volledige opvoedingstaak, zodat een ontwikkeling in een ruimer maatschappelijk verband tot de mogelijkheden behoort.” (Albert Kuiper, p. 33).¹⁵⁰

Uit de bovenstaande passage wordt duidelijk dat een doorbreking van de gezinsstructuur wordt gezien als effectieve manier om de zelfontplooiing van het individu te stimuleren. Daarnaast raakt deze passage, evenals de eerdere passage van Dolle Mina over collectieve kinderopvang, aan het idee dat gemeenschappelijk wonen voorzieningen kan bieden die de vrouw kunnen verlichten van haar zorgtaken, zodat zij meer vrije tijd heeft buiten haar rol als moeder en huisvrouw. In een maatschappij die is ingesteld op het kerngezin is in ieder huishouden de vrouw verantwoordelijk voor de kinderen, het eten bereiden en de was doen. Door deze verantwoordelijkheden gemeenschappelijk op te pakken zou de zorgtaak per vrouw verlicht worden en heeft zij meer vrijheid om buitenshuis actief te zijn:

“Bij traditionele woningbouw wordt er hoofdzakelijk uitgegaan van het traditionele gezin, waardoor andere vormen van samenleven vrijwel onmogelijk zijn. [...] Ieder schaft kostbare apparaten aan, ieder moet zijn eigen potje koken, zijn eigen was doen, en zijn eigen kinderen opvangen, in geval van ziekte alleen een oplossing zien te vinden. De bewoners hebben namelijk vrijwel nergens de mogelijkheid met elkaar in contact te komen en een gemeenschap te vormen. Wat ze wel zouden hebben als er in de wooneenheid bijvoorbeeld gemeenschapskeukens, kresjes en wasserettes zouden zijn. Het ontbreken van dit soort voorzieningen drukt extra zwaar op de vele alleenstaande ouders, vrijgezellen en gezinnen waar zowel vader als moeder werken, kortom op mensen die en een huishouden en een baan hebben. Door gemeenschappelijke woonvoorzieningen, kollektivering van het

¹⁵⁰ IISG. Bro 73/25 fol. Centraal Wonen. 1e Bundeling. (Amsterdam: Werkgroep Centraal Wonen, 1971).

huishouden, meer en gratis kresjes zou de vervreemding van elkaar en van de maatschappij, de vereenzaming en de gebondenheid van vrouwen aan hun huis, opgelost kunnen worden.” (Dolle Mina, p. 12)

Voor de initiatiefneemster van Centraal Wonen, Lies van den Donk-Dooremaal, was de gebondenheid van de moeder aan huis een belangrijke reden om een alternatief voor wonen in gezinsverband te bedenken. Naast de wens om als individueel minder tijd kwijt te zijn aan eentonige huishoudelijke verantwoordelijkheden, zag ze het vrijmaken van tijd als een noodzaak voor de vrouw die buitenshuis wilde werken. In 1969, het jaar dat zij Centraal Wonen in Nederland opzette, was het nog gebruikelijk dat een vrouw ontslagen werd of zelf ontslag nam wanneer zij trouwde, met de verwachting dat zij vervolgens de rol van huisvrouw en moeder op zich zou nemen. Er was nog geen verbod op ontslag bij huwelijk, zwangerschap en bevalling.¹⁵¹ Daarnaast was het zorgsysteem voor kinderen erop ingesteld dat de vrouw thuis bleef; de kosten voor opvang waren hoog en bij jonge schoolgaande kinderen werd verwacht dat zij in de middagpauze door de moeder opgehaald werden om thuis te lunchen, waardoor de moeder niet de mogelijkheid had om buitenshuis te gaan werken.¹⁵² Tot slot had de gehuwde vrouw een financieel nadelige positie: wilde zij gaan werken, dan gold haar inkomen als extra inkomen bovenop het inkomen van de kostwinner, ofwel haar man. Voor het extra inkomen gold een lagere belastingvrije voet, wat in de praktijk betekende dat er meer belasting werd geheven over het inkomen van de werkende gehuwde vrouw dan over het inkomen van haar man of van een alleenstaande.¹⁵³ Deze hogere belasting, in combinatie met de vaak lagere lonen voor door vrouwen verricht werk maakte het economisch minder aantrekkelijk voor een getrouwde vrouw om te gaan werken. Als zij kinderen had werd dit probleem vergroot: de kleine inkomsten van de vrouw wogen vaak niet op tegen de kosten van betaalde kinderopvang die nodig was voor de dagen dat beide ouders werkten. Lies van den Donk-Dooremaal zag in gemeenschappelijk wonen de mogelijkheid deze praktische obstakels te overkomen, zo blijkt duidelijk uit een interview:

¹⁵¹ Zitting 1973-1974 - 12 403. *Wijziging van het Burgerlijk Wetboek in verband met een ontslagverbod bij huwelijk, zwangerschap en bevalling*. Geraadpleegd op 14 mei 2024 via https://repository.overheid.nl/frbr/sgd/19731974/0000207818/1/pdf/SGD_19731974_0003229.pdf

¹⁵² Atria. Collectie Dolle Mina, IIAV 00000047, Map 12. Stukken betreffende de oprichting, doelstelling en organisatie. 1970-1972.. 1 omslag. Pamflet Wat wil Dolle Mina. (1972). Collectie IAV in Atria. p. 11.

¹⁵³

“Ik vind het onjuist dat kleine kinderen je dwingen thuis te zitten. Ik wil meefunctioneren in de maatschappij.” (P. 14, alinea 2).

[...]

“De huishouding moet gebeuren, natuurlijk, maar wat voor zin heeft het? Er zit niets boeiends in. Waarom moeten alle moeders zo aan huis gebonden zijn, dacht ik, terwijl in ieder huis dezelfde dingen gebeuren. In fabrieken doen ze alles zo efficiënt mogelijk, maar in de huishouding moet je lekker alles zelf doen.” (P. 15, alinea 1).

[...]

“Waarom moet alles veranderen als je trouwt? Dan moet je ineens thuis gaan zitten. Je mag nog doorwerken totdat het kind komt, omdat alles zo duur is. Niemand staat er bij stil, dat je wel eens plezier gehad zou kunnen hebben in het werk, dat je deed. Je houdt er gewoon mee op. Dat is vanzelfsprekend. Ik vind het vanzelfsprekend, dat je mogelijkheden zoekt om met je werk door te gaan. Centraal Wonen is een alternatief.”

(P. 15, alinea 3).

[...]

“Veel huwelijken zullen aan inhoud winnen, als de vrouw zich buiten het gezin meer ontplooit.” (Lies van den Donk-Dooremaal, p. 16, alinea 2).¹⁵⁴

In dit interview wordt de onderlinge verbondenheid tussen het vrijmaken van tijd, collectieve kinderopvang en het buitenshuis kunnen werken duidelijk benoemd. Door huishoudelijke taken en de opvang van de kinderen gemeenschappelijk te verdelen zou de vrouw niet meer iedere dag zodanig aan huis en kind gebonden zijn dat buitenshuis werken geen optie is. Wanneer de gehuwde vrouw door de voorzieningen die gemeenschappelijk wonen biedt buitenshuis kan werken, heeft zij de kans om zichzelf te ontplooien buiten haar rol in het gezin en om in zowel de

¹⁵⁴ Atria. (T-749) Centraal Wonen ... Woonvorm van de Toekomst? *Prinses* nr. 8 1970. 14 - 16.

woongemeenschap als op werk sociale contacten op te doen, wat haar uit het isolement van het gezin kan halen.

Conclusie

De analyse van de passages laat zien hoe gemeenschappelijk wonen in de periode 1969 tot 1972 niet enkel als ideaal op zich werd gezien, maar ook als een geschikt middel voor het bevorderen van emancipatie. In het begin van dit hoofdstuk stelde ik de vraag: *Wat waren de overeenkomsten tussen de ideologie van Centraal Wonen en de ideologie van de tweede feministische golf?* In de vergelijkende analyse heb ik aangetoond dat de doelen Buitenshuis kunnen werken, Gelijktrekken van groepen, Kinderopvang als collectief, Opheffen isolement, Vrijmaken van tijd en Zelfontplooiing onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn en dat de doelen ieder terugkomen in de ideologieën van zowel Centraal Wonen als Dolle Mina. Centraal Wonen en Dolle Mina delen de overtuiging dat emancipatie van belang is voor alle groepen in de samenleving, waarbij emancipatie voor de vrouw een bijzondere plaats krijgt. Daarmee kan worden gesteld dat de ideologie van Centraal Wonen sterk is gekleurd door de emancipatoire idealen van de tweede feministische golf. Een belangrijke bijkomende factor is hier dat actief zijn binnen Centraal Wonen en actief zijn binnen de vrouwenbeweging elkaar niet uitsloten; uit het archiefonderzoek is gebleken dat leden van Centraal Wonen niet alleen contact hadden met mensen die actief waren binnen de vrouwenbeweging, maar dat sommige leden in beide groepen actief waren en dus in beide groepen bijdroegen aan de vorming van de ideologie.

Beide groepen zien in gemeenschappelijk wonen de mogelijkheid diegenen met een achtergestelde positie in het vinden van woonruimte, zoals alleenstaanden, ongehuwde moeders en ouderen, meer kansen te geven. Een nuance is te vinden in de groepen in de samenleving die worden aangesproken; Dolle Mina spreekt haar voorkeur voor gemeenschappelijke woonvormen vooral uit in het gesprek over ongehuwde moeders en onvolledige gezinnen, terwijl Centraal Wonen zich meer lijkt te richten op een echte mengeling van groepen, waarbij het volledige gezin, ofwel het kerngezin, een duidelijk aandeel heeft. Dit kan enerzijds uitgelegd worden door het feit dat veel aanhangers van Centraal Wonen zelf in (kern)gezinsverband leven en anderzijds door het feit dat Dolle Mina een kritische houding heeft tegenover de functie van het gezin in de maatschappij, en zich vaker bezighoudt met gemeenschappelijk wonen als alternatief op het wonen

in gezinsverband. Voor beide groepen is het collectief binnen gemeenschappelijk wonen een groot goed dat ingezet kan worden voor voorzieningen zoals collectieve kinderopvang, het vrijmaken van tijd voor moeders en huisvrouwen door taken te verdelen, en het opheffen van de geïsoleerde leefsituatie voor alle groepen (maar met een nadruk op de leefsituatie van de vrouw) door contactmogelijkheden te bieden. De aanwezigheid van deze voorzieningen draagt verder bij aan emancipatie, doordat het zowel gehuwde vrouwen als alleenstaande ouders de mogelijkheid biedt om buitenshuis te werken wanneer zij dat willen. Tevens zou de vermindering van verantwoordelijkheden voor zowel man als vrouw ervoor zorgen dat zij meer tijd hebben om zichzelf te ontwikkelen buiten hun rol in het gezin, wat bijdraagt aan hun zelfontplooiing.

Terugkerend naar de interpretatie van Lefebvre's recht op de stad, zoals beschreven in het theoretisch kader, is de overeenkomst tussen de ideologie van Centraal Wonen en de tweede feministische golf dat beide ideologieën in gemeenschappelijk wonen een woonvorm zagen door middel waarvan het recht op een geëmancipeerd leven kon worden opgeëist. Ze stellen in wezen dat de gebouwde omgeving van die tijd, die is gebaseerd op wonen in gezinsverband, niet meer voldoet aan de sociale behoeften van de samenleving. Centraal Wonen is een op praxis gebaseerd alternatief op die gebouwde omgeving, en de geformuleerde doelen het resultaat van de geleefde ervaring van mensen, gehuwd of ongehuwd, met of zonder kinderen, die het gevoel delen dat ze niet tot hun recht kunnen komen in de huidige samenleving, die is ingericht voor wonen in gezinsverband.

Hoofdstuk 5. Van ideologie naar praktijk

In het voorgaande hoofdstuk heb ik aangetoond dat de ideologie van Centraal Wonen overeenkomsten vertoont met de ideologie van tweede feministische golf. Deze ontstane ideologie heeft de gemeenschappelijke basis gevormd voor voorstanders van Centraal Wonen om regionale werkgroepen te vormen, waarin werd gewerkt aan het ontwerp voor een Centraal Wonen-project. De overstap van een ideologisch ontwerp naar een daadwerkelijk fysiek bouwwerk bleek moeilijk; processen voor de realisatie van gemeenschappelijke woningbouw waren er niet. Het eerste gerealiseerde Centraal Wonen-project, de Wandelmeent in Hilversum, werd na vier jaar aan voorbereiding opgeleverd in februari 1977, iets meer dan acht jaar na de oorspronkelijke oproep van Lies van den Donk-Dooremaal.¹⁵⁵ In de tien jaar daarop groeide Centraal Wonen uit tot een ‘volwassen’ woonvorm: in 1986 telde Nederland 36 gerealiseerde Centraal Wonen-projecten en hoewel financiering een heikel punt bleef, was er tegen deze tijd een officieel bouwproces geformuleerd door het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (VROM).¹⁵⁶ In dit bouwproces kon een Centraal Wonen-werkgroep, bestaande uit de toekomstige bewoners, veel zeggenschap krijgen; op basis van artikel 61 van de gemeentewet kon de gemeente belangrijke bevoegdheden delegeren aan de werkgroep, een vergaande vorm van bewonersparticipatie.¹⁵⁷ Het gebruik van deze wetgeving door Centraal Wonen paste bij de wens van de aanhangers om meer inspraak te hebben bij de bouw en gaf hen de kans om hun geleefde ervaring, hun praxis, te verwerken in hun leefomgeving. Toch bleef de oplevering van het uiteindelijke project ondanks de grotere bevoegdheden afhankelijk van een combinatie van instanties en factoren, wat invloed kon hebben op de verwezenlijking van de initiële ideologie. In dit hoofdstuk onderzoek ik hoe de feministische aspecten van de ideologie van Centraal Wonen zijn doorgevoerd in de praktijk en welke barrières hierbij zijn ondervonden. Daarbij stel ik de vraag: *Welke aspecten van de feministische ideologie zijn terug te zien in de gerealiseerde Centraal Wonen-projecten?* De onderzoeksperiode voor deze vraag loopt van 1973 tot 1990 en beslaat de

¹⁵⁵ Kesler, Beatrice. *Centraal wonen in Nederland: een onderzoek naar bewonerservaringen en sociaal-ruimtelijke voorwaarden*. Wageningen University and Research, 1991. p. 8.

¹⁵⁶ Eck, Ron van en Kapteijns, J.H.M. *Wegwijzer wonen in groepsverband: overwegingen bij het maken van programma's van eisen en ontwerpen voor wonen in groepsverband*. 's-Gravenhage: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, 1988.

¹⁵⁷ Krabbe, René en Vlug, Paul. *Centraal Wonen in beeld 1977 - 1986 deel 1*. (Stichting Huis in Eigen Hand & Landelijke Vereniging Centraal Wonen, 1986). p. 17.

periode vanaf het eerste bouwproces van een Centraal Wonen-project tot het einde van de bredere onderzoeksperiode van de scriptie.

Figuur 9. De Hilversumse Wandelmeent net na oplevering, 1977. Via <https://wandelmeent.nl/wandelmeent-weetjes/>

Projectontwerp en ruimtelijke functies

De doelen die ik heb geformuleerd in het vorige hoofdstuk (Buitenshuis kunnen werken, Gelijktrekken van groepen, Kinderopvang als collectief, Opheffen isolement, Vrijmaken van tijd en Zelfontplooiing) kunnen beschouwd worden als aspecten van de feministische ideologie, waarbij emancipatie als het grotere doel geldt. In het ontwerp van Centraal Wonen projecten is iedere ruimte gecreëerd met één of meerdere specifieke functies in gedachten.¹⁵⁸ De ruimtes en de functies die ze vervulden, kunnen veelal gekoppeld worden aan de bovenstaande doelen. Door

¹⁵⁸ Ron en Kapteijns, *Wegwijzer Wonen in Groepsverband*, 31.

deze koppelingen te maken illustreer ik hoe aspecten van de feministische ideologie zijn verwezenlijkt in een gebouwde omgeving.

“Wie ontwerpt een wooneenheid met een centrale keuken en een eetzaal, een centrale wasserij, een kinderkresj, studieruimte, gemeenschappelijk te gebruiken logeerkamers en daaromheen of daarboven eigen kleine wooneenheden voor elk gezin?” (Lies van den Donk-Dooremaal, *De Nieuwe Linie* (1969)).¹⁵⁹

In de eerste oproep tot Centraal Wonen uit 1969 noemt van den Donk-Dooremaal zes gemeenschappelijke ruimtes die zij graag zou zien in een project. Hoewel de beschrijving van Centraal Wonen in de oproep veel ruimte voor invulling overlaat, hebben veel gerealiseerde Centraal Wonen-projecten de bovengenoemde gemeenschappelijke ruimtes meegenomen in het ontwerp. Een onderzoek uit 1988 naar onder meer het beheer en het sociaal functioneren van gerealiseerde Centraal Wonen-projecten laat zien welke gemeenschappelijke ruimtes aanwezig zijn per project en per cluster.¹⁶⁰ Daaruit blijkt dat bijna 9 op de 10 projecten op het clusterniveau beschikken over een gemeenschappelijke eet- en kookruimte.¹⁶¹ Een tweede onderzoek naar de organisatie binnen woongemeenschappen in Nederland laat zien dat activiteiten gerelateerd aan deze ruimte, zoals het koken van warm eten, het doen van boodschappen en de afwas, grotendeels gezamenlijk gedaan worden.¹⁶² Deze bewuste onderverdeling van verantwoordelijkheden kan gekoppeld worden aan het doel Vrijmaken van tijd. Ook geven bewoners aan dat deze huishoudelijke taken in hun woongemeenschap meer ‘sekseneutraal’ vervuld worden dan in traditioneel gezinsverband, wat past bij het doel Zelfontplooiing.¹⁶³ Het avondeten gebeurt bewust

¹⁵⁹ Via Toet, Heleen. “Centraal Wonen. Hoe het allemaal gekomen is.” *GeWOON Anders: uitgave van de landelijke vereniging Centraal Wonen*. 2009. 32:105-6.

¹⁶⁰ van Rooijen, H.W.M. en Veldkamp, F.A. *Centraal Wonen in beeld deel 2: Financiële, beheersmatige en bestuurlijk sociale aspecten*. (Landelijke Vereniging Centraal Wonen, 1988). 37, 41.

¹⁶¹ Ibidem, 41.

¹⁶² Respectievelijk 75%, 65% en 73%. Let wel: dit onderzoek kijkt naar verschillende vormen van gemeenschappelijk wonen, waarbij Centraal Wonen is opgenomen.

Jansen, H. en Kampman, R. *Woongroepen in Nederland: deel III: doelstellingen, organisatie en communicatie*. Rotterdam: Erasmus universiteit, instituut voor preventieve en sociale psychiatrie, 1984. p. 55.

¹⁶³ Weggemans, Tony. *Kollektieve woonstijl: verslag van de eerste fase van een onderzoek naar de belangstelling voor wonen in groepsverband*. Tilburg: IVA, Instituut voor Sociaal-wetenschappelijk onderzoek, 1983. p. 11.

gezamenlijk, vanuit de wens om niet alleen te willen koken en eten.¹⁶⁴ Doordat de ruimte tijdens het eten bewust wordt gebruikt voor het leggen van contact met andere bewoners, draagt de aanwezigheid van de gemeenschappelijke keuken ook bij aan het opheffen van isolement.

Hoewel een gemeenschappelijke crèche zoals van den Donk-Dooremaal dat voor zich zag lang niet altijd werd gerealiseerd, was de aanwezigheid van ruimte voor kinderen, zoals een jeugdthuis, wel een belangrijk punt in het ontwerp van Centraal Wonen-projecten. Bijna 5 op de 10 projecten werden opgeleverd met een speelruimte voor peuters en kleuters, en 3 op de 10 gerealiseerde projecten hadden ook een ontmoetingsruimte voor tieners.¹⁶⁵ In een speciale jeugdruimte konden kinderen samenkomen om te spelen en was het makkelijker voor de volwassenen, zowel de ouders als de alleenstaanden, om de kinderen in de gaten te houden.¹⁶⁶ Het opvangen van elkaars kinderen gebeurde echter ook met regelmaat onderling, waarbij de kinderen bij iemand thuis of in de cluster opgevangen werden.¹⁶⁷ In sommige Centraal Wonen-projecten, zoals de Hilversumse Meent, werd de jeugdruimte ook als crèche gebruikt, waar een door de gemeenschap betaalde kracht werd ingezet om de kinderen op te vangen uit zowel het project als de grotere woonwijk waar het project zich in bevond.¹⁶⁸ Een van de moeders in de Hilversumse Meent gaf in een interview aan zelf te werken sinds haar kind door de crèche en andere ouders opgevangen kon worden.¹⁶⁹ De gemeenschappelijke opvangfunctie van een jeugdruimte kan hier gekoppeld worden aan het vrijmaken van tijd voor de ouders en stelt moeders in staat (meer) buitenshuis te kunnen werken, mits er gebruik wordt gemaakt van een betaalde kracht of een wisselsysteem, waarin volwassenen afwisselend voor de kinderen zorgen. Voor alleenstaande ouders kan de opvangfunctie hen verlichten van hun dubbele taak als kostwinner en opvoeder, wat voor een gelijk spelveld zorgt. Vanuit het perspectief van de kinderen kan de jeugdruimte fungeren als ontmoetingsruimte, waardoor zij minder geïsoleerd opgroeien en beter leren socialiseren.

¹⁶⁴ Weggemans, Tony. *Wonen in groepsverband: een globale verkenning van een nieuwe woonbehoefte*. Tilburg: IVA, 1983. p. 22.

¹⁶⁵ Van Rooien en Veldkamp, *Centraal Wonen in Beeld Deel 2*, 37.

¹⁶⁶ Wat is Centraal Wonen? Is Centraal Wonen goed voor Vrouwen? (ong, 1979/1980) p. 13.

¹⁶⁷ Kesler, Beatrice. *Centraal wonen in Nederland: een onderzoek naar bewonerservaringen en sociaal-ruimtelijke voorwaarden*. Wageningen University and Research, 1991. p. 355, 358, 380, 450.

¹⁶⁸ IISG Bro 1304/9 fol. Sinnema, Janke. *Wat Is Centraal Wonen? Is Centraal Wonen Goed Voor Vrouwen?* (1979). p. 14.

¹⁶⁹ *Ibidem*, 13.

Een studieruimte, zoals van den Donk-Dooremaal benoemde in haar oproep, is minder vaak gerealiseerd. In 1988 hadden slechts 5 van de onderzochte Centraal Wonen-projecten een aparte studieruimte.¹⁷⁰ Dit had echter weinig te maken met een verminderde wens voor een aparte studieruimte en kan vooral uitgelegd worden door de financiële barrières waar een project tegenaan kon lopen, waar ik verder op in zal gaan in de volgende paragraaf. Wel beschikte de helft van de projecten in 1988 over een hobbyruimte waar zowel volwassenen als kinderen gebruik van konden maken, hoewel het niet bekend is door welke bewoners de ruimte gebruikt werd.¹⁷¹ Volgens van den Donk-Dooremaal zelf was de mogelijkheid om te studeren of hobby's uit te oefenen belangrijk voor de zelfontplooiing van vrouwen buiten hun rol in het gezin. Een speciale ruimte hiervoor binnen een Centraal Wonen-project kon dat verder faciliteren:

“De andere halve dagen heb je dan nog voor je hobby's. Heb je een beroep, dan kun je dat blijven uitoefenen. Heb je geen hobby's, dan kun je alsnog de opleiding volgen, die je altijd al gehad had willen hebben. Dat kan allemaal met Centraal Wonen. Waarom zouden er zo weinig vrouwelijke artiesten zijn? Die er zijn, zijn vaak ongetrouwd. Het zogenaamde normale gezinsleven laat hiervoor geen ruimte.” (Lies van den Donk-Dooremaal, Prinses nr. 8 1970, p. 16 alinea 2).¹⁷²

Een andere gemeenschappelijke ruimte die van den Donk-Dooremaal niet in haar oproep benoemde, maar die wel is gerealiseerd in de meeste Centraal Wonen-projecten is een gemeenschappelijke ontmoetingsruimte op projectniveau, aanwezig in bijna 9 op de 10 projecten.¹⁷³ Deze ruimte wordt gebruikt voor het gezamenlijk vieren van feesten, die traditioneel in gezinsverband gevierd worden, en voor georganiseerde gezamenlijke activiteiten zoals filmavonden en sportactiviteiten.¹⁷⁴ Op het clusterniveau is er minder vaak een gemeenschappelijke ontmoetingsruimte aanwezig (iets meer dan 6 op de 10) omdat de eet- en kookruimte die functie vaak al vervult.¹⁷⁵ Bewoners geven aan dat zij deze ruimte ook gebruiken

¹⁷⁰ Van Rooien en Veldkamp, *Centraal Wonen in Beeld Deel 2*, 37.

¹⁷¹ Van Rooien en Veldkamp, *Centraal Wonen in Beeld Deel 2*, 37.

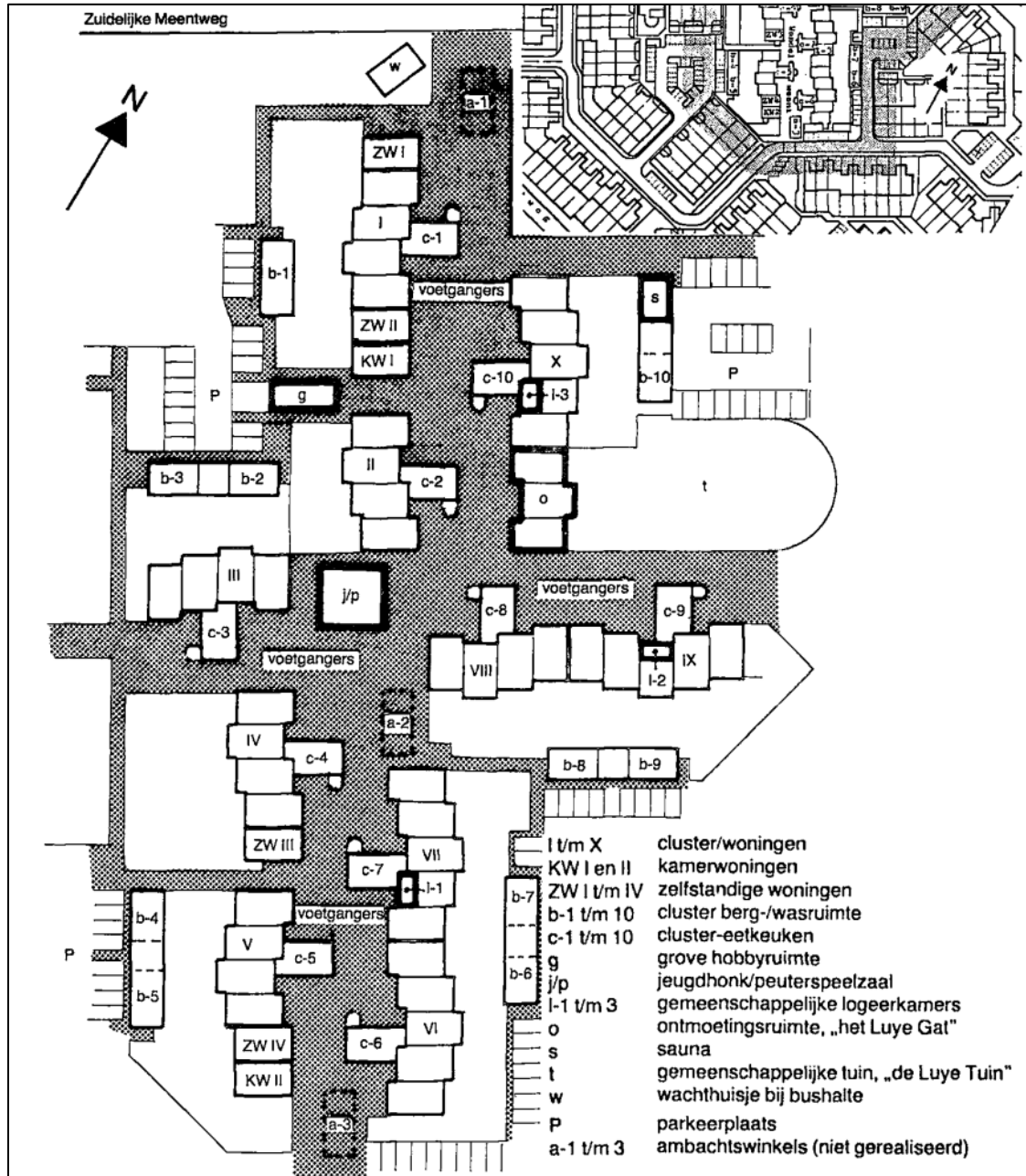
¹⁷² Atria. (T-749) Centraal Wonen ... Woonvorm van de Toekomst? Prinses nr. 8 1970.

¹⁷³ Van Rooien en Veldkamp, *Centraal Wonen in Beeld Deel 2*, 37.

¹⁷⁴ Ibidem, 38.

¹⁷⁵ Ibidem, 41.

voor gezamenlijke activiteiten die traditioneel in gezinsverband plaatsvinden, zoals samen ontbijten, TV kijken, spelletjes doen en studeren.¹⁷⁶ Zo worden deze ruimtes gebruikt als plek om sociale contacten te kunnen leggen buiten het gezin, waarmee ze bijdragen aan het opheffen van het isolement voor zowel volwassenen als kinderen binnen het project.

Figuur 10. Illustratie 2.1 Projectoverzicht Centraal Wonen Hilversumse Meent. In: Kesler, Beatrice. *Centraal wonen in Nederland: een onderzoek naar bewonerservaringen en sociaal-ruimtelijke voorwaarden*. Wageningen University and Research, 1991. 14.

¹⁷⁶ Ibidem.

Naast de realisatie van gemeenschappelijke ruimtes wier functies bijdroegen aan het verwezenlijken van de geformuleerde doelen, was er ook nog het hele ontwerp, inclusief privéruimtes, van een Centraal Wonen-project. Ook in de realisatie van privéruimtes is te zien hoe de ideologische doelen zijn verwerkt in gebouwde omgeving. In het ontwerp van een geheel Centraal Wonen-project werden bewust woningen gecreëerd van verschillende groottes om zo een diversiteit aan huishoudens te stimuleren.¹⁷⁷ De plattegrond van Centraal Wonen de Hilversumse Meent, die het verschil laat zien tussen clusterwoningen, kamerwoningen en zelfstandige woningen, is hier een goed voorbeeld van (Zie figuur 10). In haar uitgangspunten noemde de projectgroep van de Hilversumse Meent het volgende:

"In het complex dient plaats te zijn voor alleenstaanden, gezinnen, onvolledige gezinnen, bejaarden en andere groepen, opdat de ontmenging van de bevolking en de daaruit voortvloeiende vereenzaming voor velen wordt tegengegaan." (Kesler, Beatrice. p. 187 alinea 2).¹⁷⁸

In 1983 konden de huishoudens binnen dit project als volgt ingedeeld worden: 32% van het project werd bewoond door paren met kinderen, 20% door paren zonder kinderen, 28% door één-ouder-gezinnen en nog eens 20% werd bewoond door alleenstaanden.¹⁷⁹ De leeftijden van de volwassenen binnen deze groep varieerden van 18 tot 70.¹⁸⁰ In deze samenstelling is te zien hoe Centraal Wonen in haar ontwerp streefde naar een samenleving waarin groepen minder geïsoleerd van elkaar leven en daar ook in slaagde; de diversiteit in huishoudens zoals hierboven beschreven was veel groter dan de diversiteit in een traditioneel woonblok met individuele woningen, of in een straat met rijtjeshuizen.

Wanneer er wordt gekeken naar de verdeling van soorten huishoudens binnen een Centraal Wonen-project ten opzichte van de verdeling van soorten huishoudens in heel Nederland, wordt het duidelijk voor welke huishoudens Centraal Wonen aantrekkelijk is. In figuur 10 is te zien dat in 1985 6% van de Nederlandse huishoudens bestaat uit één-ouder-gezinnen, terwijl deze groep binnen Centraal Wonen bijna vijf keer zo groot is.¹⁸¹ Van de één-ouder-gezinnen is het overgrote

¹⁷⁷ Kesler. *Centraal wonen in Nederland*, 187.

¹⁷⁸ Ibidem.

¹⁷⁹ Weggemans. *Wonen in groepsverband: een globale verkenning van een nieuwe woonbehoefte*, 23.

¹⁸⁰ Ibidem, 26.

¹⁸¹ Kesler. *Centraal wonen in Nederland*, 194.

deel een alleenstaande moeder met kind(eren), zij zijn goed voor ruim 60% van de huishoudens met kinderen.¹⁸² De groep twee-ouder-gezinnen, de grootste groep huishoudens binnen Nederland, is daarentegen meer dan twee keer zo klein binnen Centraal Wonen.¹⁸³ Deze verhoudingen laten zien dat gemeenschappelijk wonen voor alleenstaande ouders vele malen aantrekkelijker is dan voor een traditioneel gezin. Dit klopt met het beeld van gemeenschappelijk wonen zoals geformuleerd in het vorige hoofdstuk, waarin wordt gesteld dat de aanwezigheid van medebewoners en gezamenlijke voorzieningen aantrekkelijk is voor alleenstaande ouders, omdat het hen kan verlichten van hun dubbele taak als verzorger en kostwinner. Zo draagt het grotere ontwerp van een Centraal Wonen-project bij aan het gelijktrekken van achtergestelde groepen; enerzijds biedt Centraal Wonen relatief vaker ruimte aan die geschikt is voor alleenstaande ouders dan traditionele bouwprojecten, anderzijds biedt Centraal Wonen meer sociale contacten en hulpmogelijkheden voor de alleenstaande ouder en kind(eren).

Tabel 13.1 Samenstelling naar type huishouden (%)

Huishoudentype	CW Hilv.Meent		CW-proj. Nederland	
	1977*	1986	1986	1985
alleenstaanden	29	44	47	28
paren	17	11	7	25
één-oudergezinnen	24	20	28	6
twee-oudergezinnen	29	24	16	39
anders	-	-	1	2
totaal	99	99	99	100
n (= huishoudens)	54	54	996	5,6 milj.

* De bewoners van de woningen voor jonge kamerbewoners staan in par. 3.2 als 'andere huishoudens' en hier voor 1977* als 'alleenstaanden' aangemerkt, om de gegevens te kunnen vergelijken met die van andere Centraal Wonen-projecten in 1986.

Figuur 11. Samenstelling naar type huishouden (%). In: Kesler, Beatrice. *Centraal wonen in Nederland: een onderzoek naar bewonerservaringen en sociaal-ruimtelijke voorwaarden*. Wageningen University and Research, 1991. 194.

¹⁸² Van Rooien en Veldkamp, *Centraal Wonen in Beeld Deel 2*, 21.

¹⁸³ Kesler, *Centraal wonen in Nederland*, 194.

Ook de verdeling van kinderloze huishoudens wijkt binnen Centraal Wonen sterk af van de huishoudensverdeling in heel Nederland. Waar een kwart van de Nederlandse huishoudens uit paren bestaat, is dit type huishouden binnen Centraal Wonen met 7% maar schaars aanwezig. Alleenstaanden maken daarentegen bijna de helft van huishoudens uit binnen Centraal Wonen, terwijl zij in heel Nederland 28% van de huishoudens vertegenwoordigen. Dit kan deels worden uitgelegd door de verschillen in inkomsten tussen alleenstaanden en kinderloze paren; ten opzichte van een alleenstaande beschikt een paar zonder kinderen vaak over meer financiële middelen.¹⁸⁴ Daar komt bij dat de loongelijkheid en arbeidsparticipatie van vrouwen toeneemt in de jaren tachtig, wat voor een kinderloos paar betekent dat zij vaker een beide een inkomen hadden ten opzichte van kinderloze paren begin jaren zeventig.¹⁸⁵ De meeste Centraal Wonen-projecten zijn gerealiseerd in de woningwetsector, wat de huur voor een eenverdiener aantrekkelijker maakt.¹⁸⁶ Echter zijn de sociale voordelen vaak nog sterker voor alleenstaanden dan de financiële; zowel alleenstaanden zonder kinderen als alleenstaande ouders zien in Centraal Wonen een alternatief voor de eenzaamheid die zij kunnen ervaren wanneer ze alleen wonen.¹⁸⁷ Het bewust kiezen voor samenwonen met anderen die zelfontplooiing en emancipatie belangrijk achten en de extra steun die daaruit voortkomt kan moeilijk in cijfers gemeten worden, maar wordt wel door alleenstaande ouders genoemd.¹⁸⁸

Invloed van buitenaf

Hoewel de doelen Buitenhuis kunnen werken, Gelijktrekken van groepen, Kinderopvang als collectief, Opheffen isolement, Vrijmaken van tijd en Zelfontplooiing ieder terug te zien zijn in de gerealiseerde Centraal Wonen-projecten, komen ze niet allemaal even sterk terug. Zo is er in de helft van de gevallen wel een speciale ruimte voor (jonge) kinderen, maar betekent dit niet altijd dat er ook daadwerkelijk een opvangmogelijkheid is die ouders in staat stelt beide te werken overdag. Hetzelfde geldt voor een studie- of hobbyruimte; deze is niet overal gerealiseerd, of is gerealiseerd op een manier die afwijkt van het originele ontwerp. In deze paragraaf beschrijf ik de

¹⁸⁴ Ibidem, 197 – 198.

¹⁸⁵ Tijdens, Kea. *Een wereld van verschil: arbeidsparticipatie van vrouwen 1945-2005*. (2006). 7 - 12.

¹⁸⁶ Krabbe, René en Vlug, Paul. *Centraal Wonen in beeld 1977 - 1986 deel 1*. (Stichting Huis in Eigen Hand & Landelijke Vereniging Centraal Wonen, 1986). 17.

¹⁸⁷ Kesler, *Centraal wonen in Nederland*, 355 – 357.

¹⁸⁸ Ibidem, 380.

externe factoren die invloed (konden) hebben op het ontwerp en de realisatie van een Centraal Wonen-project.

Een Centraal Wonen-project begint bij een groep mensen die besluit samen te willen (ver)bouwen en wonen en daar een werkgroep voor vormt. Voordat de werkgroep over kon gaan op de praktische zaken, moesten zij een woonprogramma opstellen. In een woonprogramma werden belangrijke vraagstukken zoals de mate van gemeenschappelijkheid, oudbouw of nieuwbouw, de grootte van het project en de keuze voor verschillende woonvormen (individueel, gezin, gemengd) uitgedacht.¹⁸⁹ Ook de locatiekeuze, vormgeving en vorm van financiering werd in een woonprogramma verwerkt, echter was de uitvoering van deze aspecten sterker afhankelijk van de lokale overheid en de woningbouwcorporatie die het project financierde. Financiering door de bewoners zelf was in theorie mogelijk, maar bracht in de praktijk vaak te veel beperkingen. Hierdoor zijn er slechts enkele en kleinschalige Centraal Wonen-projecten gerealiseerd in de koopsector.¹⁹⁰ Voor de realisatie van een huurproject waren werkgroepen doorgaans afhankelijk van sociale woningbouwcorporaties, die de formele opdrachtgeversrol vervulden.¹⁹¹ Werkgroepen met een compleet woonprogramma konden een corporatie benaderen; bij goedkeuring gingen zij een samenwerkingsverband aan. Naast de woningbouwcorporatie was een werkgroep afhankelijk van de lokale overheid.¹⁹² Deze bepaalde of er een Centraal Wonen-project in de gemeente mocht komen en kon ook invloed uitoefenen op de uiteindelijke locatie. Daarnaast had de lokale overheid de macht om randvoorwaarden te stellen waar een project aan moest voldoen, zoals het vervullen van een buurtfunctie.

Naast de afhankelijkheid van de woningbouwcorporatie en de lokale overheid speelden het interne groepsproces, de aanwezigheid van externe deskundigen of belangenorganisaties en de keuzes van de architect mee in de realisatie van het uiteindelijke project.¹⁹³ De werkgroep moest het eens zijn over de opzet, wat invloed had op de mate van ideologie die verwerkt werd; als er

¹⁸⁹ Van de 36 gerealiseerde Centraal Wonen-projecten in 1986 waren er slechts twee projecten die niet in de categorie nieuwbouw vielen. Daarom zal deze paragraaf zich vooral richten op nieuwbouwprojecten. Van Rooien en Veldkamp, *Centraal Wonen in Beeld Deel 2*, 13.

¹⁹⁰ Kijkend naar een verdeling van het aantal gerealiseerde woningen binnen Centraal Wonen-projecten wordt duidelijk dat 93% van de woningen in de sociale huursector vallen en slechts 7% in de koopsector. Van Rooien en Veldkamp, *Centraal Wonen in Beeld Deel 2*, 14, 22

¹⁹¹ Ibidem, 14.

¹⁹² Ibidem.

¹⁹³ Ibidem, 16.

bijvoorbeeld geen meerderheid was die vond dat er in het project speciale woonruimte en aandacht moest zijn voor alleenstaande ouders, dan was de kans aanzienlijk kleiner dat dat ideaal in het uiteindelijke project doorgevoerd kon worden. Een externe deskundige kon ingezet worden om het groepsproces structuur te geven en te ondersteunen bij het vertalen van de ideologie naar praktische punten.¹⁹⁴ De werkgroep was verantwoordelijk voor het uitkiezen van een architect die hun woonprogramma vorm kon geven. In sommige gevallen was de architect al van meet af aan betrokken bij het project als lid van de initiële werkgroep, bijvoorbeeld in het geval van Centraal Wonen Delft.¹⁹⁵ Ook dit vertaalproces van papier naar vorm kon de mate van ideologie beïnvloeden; de visie van de architect, de ruimtelijke voorwaarden die in het ontwerp verwerkt moesten worden (zoals terugbouwbaarheid) en de financiële limiet op de daadwerkelijke bouwmaterialen waren allemaal factoren die mee konden spelen in het proces.¹⁹⁶

Twee van de grootste externe barrières voor het realiseren van (extra) gemeenschappelijke ruimtes waren de financiering en (het gebrek aan) wetgeving rondom gemeenschappelijke woningbouw. Zoals hierboven beschreven werden Centraal Wonen-projecten vooral in de woningwetsector gebouwd, wat betekent dat de bouw deels gesubsidieerd werd vanuit overheid en deels gefinancierd door een woningbouwcorporatie. Dit betekent echter niet dat er enige wetgeving was voor de financiering van een project als Centraal Wonen; er was tot medio jaren tachtig geen officieel beleid voor gemeenschappelijk wonen.¹⁹⁷ Bij gebrek aan regelgeving omtrent gemeenschappelijk wonen zijn de meeste Centraal Wonen-projecten daarom gefinancierd uit verschillende potjes, mogelijk gemaakt door de betrokkenheid van ambtenaren van de rijksoverheid, of middels de van Dam nota 'Huisvesting alleenstaanden en tweepersoonshuishoudens' (HAT).¹⁹⁸ Voor vele projecten betekende de financiering door middel van de van Dam nota dat niet-essentiële gemeenschappelijke ruimtes, zoals een studieruimte voor volwassenen, niet in het financiële plaatje pasten, of dat een ruimte financieel pas rendabel was als

¹⁹⁴ Ibidem, 14.

¹⁹⁵ CW Delft is ontworpen door architect Flip Krabbendam, die daar nog altijd woont. Krabbendam, Flip. *Centraal Wonen Delft*. Flipsight on the Flipsite. N.d.

¹⁹⁶ De 'terugbouwbaarheidseis' bij Centraal Wonen-projecten hield in dat het ontwerp geschikt moest zijn om terug te kunnen bouwen naar uitsluitend traditionele woningen/wooneenheden. Krabbe en Vlug. *Centraal Wonen in beeld 1977 - 1986 deel 1*, 11, 17.

¹⁹⁷ Ibidem, 11.

¹⁹⁸ Ibidem, 17.

Voor meer informatie over HAT en Centraal Wonen, zie Stuurgroep Huisvesting alleenstaanden en tweepersoonshuishoudens Amsterdam. *Woonvormen en gemeenschappelijke ruimtes*. Amsterdam: Stuurgroep Huisvesting Alleenstaanden en Tweepersoonshuishoudens, 1979.

deze door een grote groep gebruikt kon worden, zoals een hobbyruimte.¹⁹⁹ In veel gevallen is er naast het schrappen van niet-essentiële gemeenschappelijke ruimte ook op individuele woonruimte (per huishouden) ingeleverd om de blijvende gemeenschappelijke ruimtes te kunnen financieren.²⁰⁰

Ook voor het realiseren van bedrijfs(achtige) ruimte binnen een Centraal Wonen-project schoot de wetgeving tekort; er was geen beleid voor functiemenging van wonen en werken.²⁰¹ Door deze beleidsmatige barrière is er in slechts 9% van de Centraal Wonen-projecten een bedrijfsruimte gerealiseerd. Echter heeft 12% van projecten na oplevering een ruimte getransformeerd tot bedrijfsruimte en geeft een verdere 9% aan dit nog te willen doen.²⁰² Vanuit het oogpunt van emancipatie was een bedrijfsruimte aan huis wenselijk, zodat het makkelijker wordt voor vrouwen om ‘buitenshuis’ te kunnen werken.²⁰³ Hoewel er niet expliciet over geschreven is, vermoed ik dat deze problemen met het mengen van de woon- en werkfunctie ook een rol gespeeld kunnen hebben bij de afwezigheid van een betaalde crèche of crèche-medewerker in de meeste projecten.

Tot slot was er nog één belangrijke factor die invloed kon hebben op de vertaling van ideologie naar praktijk, namelijk tijd. In de jaren tussen het ontstaan van Centraal Wonen als concept in 1969 en de oplevering van de Centraal Wonen-projecten tussen 1977 en 1988 vonden er legio ontwikkelingen plaats op het gebied van zowel vrouwenrechten als huisvesting. Veel van de vroege eisen van feministische actiegroepen zoals Dolle Mina en MVM waren op dit punt (deels) ingewilligd; in 1973 kwam er een verbod op ontslag bij huwelijk, zwangerschap en bevalling, waardoor de keuze om door te werken bij de vrouw kwam te liggen in plaats van bij haar werkgever.²⁰⁴ In 1975 ging de Wet Gelijk Loon voor Mannen en Vrouwen in, een succes voor de eis Gelijk Loon voor Gelijk Werk van Dolle Mina.²⁰⁵ Tussen 1970 en 1978 is er sprake van een verschuiving van verantwoordelijkheid voor kinderopvang, waarbij het Rijk een steeds grotere

¹⁹⁹ Ron en Kapteijns, *Wegwijzer Wonen in Groepsverband*, 43.

²⁰⁰ Ibidem.

²⁰¹ Krabbe en Vlugs, *Centraal Wonen in beeld 1977 - 1986 deel 1*, 14.

²⁰² van Rooijen en Veldkamp, *Centraal Wonen in beeld deel 2*, 37 – 38.

²⁰³ Kesler, *Centraal wonen in Nederland*, 183

²⁰⁴ Zitting 1973-1974 - 12 403.

²⁰⁵ Eerste Kamer. *Wet gelijk loon voor mannen en vrouwen. Handelingen Eerste Kamer 1974-1975*. 11 maart 1975. 13031, 336 - 342.

verantwoordelijkheid neemt voor de financiering.²⁰⁶ Hierdoor werd de bijdrage die de ouders zelf moesten leveren kleiner en werd het financieel voordeliger om een kind naar de crèche te brengen als de ouder(s) werkte(n). In 1975 werd de HAT-eenheid, huisvesting alleenstaanden en tweepersonen, in het leven geroepen door de nota van van Dam, een beleid gericht op het huisvesten van kwetsbare groepen, waaronder kinderloze paren en alleenstaanden (met en zonder kinderen).²⁰⁷ Waar na de oorlog jarenlang hoofdzakelijk werd gebouwd voor het gezin, of voor aparte groepen zoals bejaarden, kwam er vanaf de jaren zeventig steeds meer aandacht voor de woonbehoefte van andere (groeierende) groepen, waardoor er ook in de nationale woningvoorraad meer diversiteit ontstond in woningen. Door de aandacht die organisaties zoals Dolle Mina en MVM vestigden op kwesties zoals de rolverdeling tussen man en vrouw in het huishouden en parttime werk voor vrouwen werd een gelijkere balans tussen de taken van verzorger en kostwinner over tijd genormaliseerd in de maatschappij. Het is aannemelijk dat dergelijke veranderingen in de maatschappij ertoe hebben geleid dat er vooral in later gerealiseerde Centraal Wonen-projecten minder behoefte was om alle aspecten van de feministische ideologie door te voeren in hun ontwerp voor een woonomgeving.

Conclusie

Aan het begin van dit hoofdstuk stelde ik de vraag: *Welke aspecten van de feministische ideologie zijn terug te zien in de gerealiseerde Centraal Wonen-projecten?* Om deze vraag te beantwoorden heb ik gekeken naar de Centraal Wonen-projecten die zijn opgeleverd in de periode 1977 tot 1990 en hoe de in het vorige hoofdstuk geformuleerde doelen (Buitenshuis kunnen werken, Gelijktrekken van groepen, Kinderopvang als collectief, Opheffen isolement, Vrijmaken van tijd en Zelfontplooiing) terug waren te zien in het ontwerp en het gebruik van de gerealiseerde Centraal Wonen-projecten. Alle zes doelen zijn - in variërende mate - terug te zien in de uiteindelijk opgeleverde projecten. De realisatie van gemeenschappelijke ruimtes zoals een eet- een kookruimte, een kinderruimte en een ontmoetingsruimte faciliteerde onder andere het idee van kinderopvang als collectief en het buitenshuis kunnen werken en vrijmaken van tijd voor vrouwen,

²⁰⁶ Tijdens, Kea, Lieon, Saskia en Houweling, José. *Kinderopvang in Nederland: Organisatie en financiering*. Van Arkel, 1993. 14 - 18.

²⁰⁷ VROM, *Nota Huisvesting Alleenstaanden en Tweepersoonshuishoudens*, 1975.

doordat de huishoudelijke en zorgtaken die traditioneel bij de vrouw lagen hier bewust meer verdeeld konden worden. In projecten waar dergelijke taken bewust meer sekseneutraal werden uitgevoerd, anders dan enkel onderverdeeld, droeg de gemeenschappelijke functie van deze ruimtes ook bij aan de zelfontplooiing van zowel man als vrouw buiten hun rol in het gezin (bijvoorbeeld: verzorger versus verdiener). Voor alleenstaande ouders droeg de verdeling nog verder bij aan een gelijk speelveld, doordat zij zo verder verlicht konden worden van hun dubbele taak als verzorger en kostwinner. Het gezamenlijke gebruik van deze ruimtes voor activiteiten die doorgaans in gezinsverband plaatsvinden, zoals avondeten en TV kijken, maar ook het vieren van feestdagen, droeg bij aan het opheffen van het isolement van de bewoners.

Het grotere ontwerp van Centraal Wonen-projecten droeg bij aan het gelijktrekken van groepen door een diversiteit in woonruimtes, waarbij veel rekening werd gehouden met woonruimte voor achtergestelde groepen zoals alleenstaande ouders. Daarnaast droeg de diversiteit in huishoudens bij aan het opheffen van het isolement van verschillende groepen in de samenleving ten opzichte van elkaar. Sommige aspecten komen sterker terug, mede door de sterke graad van bewonersparticipatie in het ontwerpproces; veel van de gemeenschappelijke ruimtes die zijn gerealiseerd, waren bijvoorbeeld nooit door een woningbouwcorporatie zelf geïnitieerd. Dit laat duidelijk zien dat meer zeggenschap over de eigen leefomgeving en het gebruik van die omgeving leidt tot een andere vorm van bouw, een vorm die meer is gericht op zelfontplooiing als mens dan op het bijeenhouden van het traditionele gezin.

Barrières bij het doorvoeren van de feministische ideologie naar de praktijk waren een gebrek aan passend beleid, en daarmee ook aan financiering, de aanwezigheid van externe partijen, het interne groepsproces en tot slot het verloop van tijd tussen de formulering van de ideologie van Centraal Wonen en het uiteindelijke bouwen. Hoewel deze factoren variëren per project en geen twee gerealiseerde Centraal Wonen-projecten hetzelfde zijn, kan er worden gezegd dat een combinatie van deze factoren ervoor heeft gezorgd dat sommige idealen minder of in (sterk) afgezwakte vorm zijn doorgevoerd in de praktijk. Waar meer zeggenschap in het ontwerpproces dus leidt tot een andere, op praxis gebaseerde woonomgeving, zijn er ook factoren die een barrière kunnen vormen voor het daadwerkelijk doorvoeren van deze praxis. Wat de implicaties van deze bevindingen zijn voor het heden, bespreek ik in de eindconclusie.

Hoofdstuk 6. Conclusie

In deze scriptie heb ik onderzocht hoe het concept van Centraal Wonen als leefvorm bijdroeg aan de emancipatie van vrouwen in de periode 1969 - 1990. In de voorgaande hoofdstukken heb ik aan de hand van drie deelvragen gekeken naar de manier waarop Centraal Wonen als concept op papier is ontstaan en hoe dit concept zich uiteindelijk heeft vertaald in daadwerkelijk gerealiseerde én bewoonde Centraal Wonen-projecten. Dit verloop heb ik telkens geplaatst in de context van de tweede feministische golf. Door niet alleen te kijken naar Centraal Wonen als opgeleverd project, maar ook als concept op papier, heb ik in kaart kunnen brengen hoe de mate van ideologie en de noodzaak van het verwerken van deze ideologie in de gebouwde omgeving is veranderd over tijd. In dit hoofdstuk herhaal ik kort de resultaten van de deelvragen en breng ik ze samen om zo de hoofdvraag te kunnen beantwoorden.

Centraal Wonen is voor het eerst in Nederland geïntroduceerd in juni 1969 door middel van een oproep in het opinieweekblad de Nieuwe Linie, ingezonden door moeder en huisvrouw Lies van den Donk-Dooremaal. De eerste deelvraag had als doel om de context te schetsen waarin Centraal Wonen als concept is ontstaan. Vanuit de hypothese dat Centraal Wonen in Nederland is opgezet uit onvrede over de manier waarop de gangbare woonvormen in de tweede helft van de twintigste eeuw vrouwen niet de mogelijkheid tot emancipatie boden, heb ik hier onderzocht wat de positie van vrouwen in de Nederlandse huisvesting omstreeks 1969 was. Deze vraag heb ik beantwoord door het huisvestingsbeleid en de maatschappelijke veranderingen in die periode te beschrijven, om vervolgens de positie van de vrouw hierin toe te lichten. Hier heb ik laten zien dat de naoorlogse woningbouw vooral uit gezinswoningen bestaat en is gerealiseerd met een onderliggende paternalistische ideologie vanuit de overheid, die huisvesting in een woonomgeving gericht op het gezin gebruikte om na de oorlog een terugkeer naar het gezinsleven te realiseren. Zo ontstond er een gebouwde omgeving waarin het wonen in (kern)gezinsverband gestimuleerd werd; woonwijken met een scheiding van woon- en werkgebied. Ook op maatschappelijk niveau werd het wonen in gezinsverband gestimuleerd door een verzameling aan wetgevingen die het vooral voor vrouwen lastig maakten om buiten gezinsverband een geëmancipeerd bestaan op te bouwen. De positie van de vrouw in dit model van wonen en leven bleef achtergesteld en het gebrek aan invloed op de woonomgeving, het gebrek aan een privésfeer voor de vrouw - het

huishouden was immers haar werk - en het gebrek aan een eigen leven buitenshuis leidden tot een gevoel van isolatie en onbehagen. Eind jaren zestig ligt Nederland aan de vooravond van de tweede feministische golf en ontstaat er ook een groeiende tegencultuur, die zich afzet tegen vermeende kapitalistische waarden van de samenleving, zoals het kerngezin en de individualistische woningbouw. Binnen deze tegencultuur zijn de waarden van collectiviteit en zelfbeschikking hoog aangeschreven. In de huisvesting eind jaren zestig wordt enerzijds een gebrek aan deze collectiviteit en zelfbeschikking ervaren, en wordt anderzijds een gebrek aan kansen voor vrouwen ervaren. De geleefde ervaring van deze groep is niet meegenomen in het bouwen van de naoorlogse omgeving.

Het is in dit klimaat van bewustwording over de maatschappelijke positie van vrouwen en groeiende onvrede over de gangbare woonvormen dat Lies van den Donk-Dooremaal in juni 1969 het concept van Centraal Wonen introduceert in Nederland. Het concept slaat direct aan; door het hele land worden werkgroepen opgericht en studieweekenden georganiseerd waar enthousiastelingen samenkomen om Centraal Wonen van de grond te krijgen en nog geen halfjaar later wordt er een Landelijke Vereniging Centraal Wonen (LVCW) opgezet. In de periode die volgt wordt er langzaam een herkenbare ideologie rondom Centraal Wonen geformuleerd. Deelvraag 2 onderzocht wat de overeenkomsten waren tussen de ideologie van Centraal Wonen en de ideologie van de tweede feministische golf. Om deze overeenkomsten te vinden heb ik een vergelijkende analyse gemaakt van primaire bronnen met betrekking tot de respectievelijke ideologieën. Uit deze analyse zijn zes doelen naar voren gekomen die zowel vanuit Centraal Wonen als vanuit het feminisme als belangrijk werden beschouwd en die volgens beide ideologieën niet goed verwezenlijkt konden worden in de bestaande gebouwde omgeving. Het is niet vreemd dat de ideologieën zo goed op elkaar aansloten: uit de bronnen is ook gebleken dat zij deels door dezelfde personen geformuleerd zijn omdat zij actief waren binnen zowel Centraal Wonen als de vrouwenbeweging. De doelen, Buitenshuis kunnen werken, Gelijktrekken van groepen, Kinderopvang als collectief, Opheffen isolement, Vrijmaken van tijd en Zelfontplooiing, kunnen niet apart van elkaar gezien worden, maar passen gezamenlijk bij het grotere doel van emancipatie. De analyse laat zien dat in de ideologie van zowel Centraal Wonen als de ideologie van het feminisme emancipatie wordt beschouwd als een belangrijk doel voor alle groepen in de samenleving, hoewel emancipatie van de vrouw in de verwezenlijking hiervan wel een prominente plaats krijgt. Een gemeenschappelijke woonomgeving wordt hier gezien als middel om

vrouwenemancipatie te bevorderen en om meer zelfbeschikking toe te kennen aan bewoners om te bepalen hoe zij willen wonen en leven. De bestaande gebouwde omgeving en het huisvestingsbeleid dat tot dan toe is gevoerd, worden hier gezien als barrières tot het verwezenlijken van de ideologische doelen. Deze doelen geven een weerspiegeling van de stedelijke samenleving die aanhangers van Centraal Wonen voor ogen hebben wanneer hun geleefde ervaring wel verwerkt zou zijn in de gebouwde omgeving.

In de periode dat Centraal Wonen haar ideologie formuleert is er van bouw nog geen sprake; het eerste Centraal Wonen project werd pas acht jaar na de introductie van het concept opgeleverd en verdere bouw kwam pas in de jaren tachtig op gang. Dat de ideologische doelen op papier een belangrijk onderdeel waren van de ideologie van Centraal Wonen betekende dus niet dat deze in korte tijd vertaald konden worden naar een daadwerkelijk gebouwde omgeving. Met de derde deelvraag heb ik gekeken naar welke aspecten van de feministische ideologie terug te zien zijn in de gerealiseerde Centraal Wonen-projecten. In de jaren tachtig en vroege jaren negentig zijn er veel onderzoeken gepubliceerd omtrent gemeenschappelijk wonen, waaronder ook onderzoek specifiek over Centraal Wonen. Door de onderzoeksresultaten hiervan te toetsen aan de doelen zoals geformuleerd in deelvraag 2 heb ik een beeld kunnen schetsen van de manier waarop de doelen wel of niet zijn gerealiseerd. Uit die toetsing blijkt dat alle doelen terug te zien zijn in gerealiseerde Centraal Wonen-projecten, maar is ook duidelijk geworden dat de mate waarin zij terug te zien zijn, varieert. De gebouwde onderdelen waarin deze doelen duidelijk terug te zien zijn, zijn het resultaat van de hoge mate van inspraak die bewoners hadden bij het bouwproces en getuigen zo van de invloed die zeggenschap en echte participatie bij de bouw heeft. Factoren die een barrière konden vormen bij het doorvoeren van de feministische ideologie naar de praktijk waren een gebrek aan passend beleid - en daarmee ook aan financiering - voor het realiseren van een uitgebreide woongemeenschap, de eisen van externe partijen, het interne groepsproces en tot slot het verloop van tijd tussen de formulering van de ideologie van Centraal Wonen en het uiteindelijke bouwen. Tijd noem ik hier als belangrijkste factor, omdat veel van de ideologische doelen tien jaar later minder relevant waren binnen de huiselijke sfeer dankzij de inzet van de vrouwenbeweging.

Hoe droeg het concept van Centraal Wonen als leefvorm bij aan de emancipatie van vrouwen in de periode 1969 - 1990?

Met de deelvragen beantwoord is het mogelijk om een antwoord te formuleren op de hoofdvraag. Het concept van Centraal Wonen heeft in zowel ideologische als gebouwde vorm aantoonbaar bijgedragen aan de emancipatie van vrouwen in de onderzochte periode. Het eerste bericht over Centraal Wonen dat Lies van den Donk-Dooremaal in 1969 publiceerde leidde tot het ontstaan van werkgroepen door het hele land en maakte Centraal Wonen tot een onderwerp voor discussie in de media. In deze werkgroepen en mediaberichten wordt duidelijk dat veel vrouwen een gevoel van onbehagen delen. Waar getrouwde vrouwen het gevoel hebben buiten de maatschappij te staan doordat zij aan huis gebonden zijn, hebben alleenstaande vrouwen en moeders het gevoel dat er geen plek voor hen is in de maatschappij door het gebrek aan passende huisvesting. In Centraal Wonen zien zij een manier om weer in de maatschappij te komen. Door het initiatief van Centraal Wonen landelijk onder de aandacht te brengen ontstond er dus ruimte voor vrouwen om hun ervaringen te delen. In de media gaf de aandacht voor Centraal Wonen een stem aan vrouwen die behoefte hadden aan een identiteit buiten hun rol als verzorgster. Wat in mijn optiek belangrijk is geweest voor de verdere ontwikkeling van Centraal Wonen is dat het idee ook voor mannen aantrekkelijk was. De kritiek op het kerngezin en het ideaal van zelfontplooiing, twee onderdelen die inherent zijn aan de ideologie van Centraal Wonen boden ook voor hen een alternatief. In traditioneel gezinsverband waarbij de man kostwinner is draagt hij de economische verantwoordelijkheid voor het hele gezin; deze economische afhankelijkheid van de andere gezinsleden zorgt ervoor dat er weinig ruimte is voor de getrouwde man om een andere weg in te slaan. Daarnaast was het opheffen van het isolement voor alleenstaande mannen eveneens een aantrekkelijk punt van gemeenschappelijk wonen.

Binnen de werkgroepen en in het bouwproces droeg het concept van Centraal Wonen bij aan vrouwenemancipatie doordat vrouwen hier voor het eerst zeggenschap kregen over het ontwerp van hun leefomgeving. In dit ontwerp konden zij hun geleefde ervaring - hun praxis - van de tekortkomingen in traditionele gezinsbouw verwerken in een nieuwe passende woonvorm. De aanwezigheid van een gemeenschappelijke eet- en kookruimte in vrijwel ieder gerealiseerd

Centraal Wonen-project en een kinderruimte in ongeveer de helft van de gerealiseerde Centraal Wonen-projecten onderbouwen dit.

In de gerealiseerde Centraal Wonen-projecten laat het gebruik van de gemeenschappelijke ruimtes en de samenstelling van de bewoners verder zien hoe de woonvorm bijdroeg aan vrouwenemancipatie. Zo worden huishoudelijke taken zoals de schoonmaak en koken binnen Centraal Wonen bewust verdeeld onder het collectief, zodat de tijd die ieder individueel persoon eraan kwijt is verlicht wordt. Hierbij worden de taken over het algemeen onder alle bewoners verdeeld om bewust afstand te nemen van de traditionele rolverdeling, een verdeling die vrouwen daardoor het meest verlicht van hun huishoudelijke verantwoordelijkheden. Ook de zorg voor kinderen wordt binnen Centraal Wonen meer door het collectief opgepakt, hoewel de structurele opvang van kinderen zoals in de vroege ideologie werd geformuleerd maar zelden gerealiseerd is. Informeel helpen bewoners elkaar bij de opvang voor kortere momenten, bijvoorbeeld na school of in de avonden. Toch maakt dit soms het verschil en door de groep alleenstaande moeders wordt aangegeven dat deze collectieve voorzieningen en helpen om het ouderschap met werk of studie te combineren.

Tot slot droeg het wonen in een Centraal Wonen-project bij aan de emancipatie voor vrouwen doordat bewoners waarden zoals de mogelijkheid tot zelfontplooiing deelden en elkaar actief aanmoedigden om zich te ontwikkelen buiten hun rol in het gezin. Los van de taakverlichting die het collectief met zich meebracht werkte het collectief ook om bewoners te laten denken over hun plek in de maatschappij en hun persoonlijke doelen. Uiteraard geldt dit niet alleen voor de vrouwen in een project, maar voor alle bewoners.

Implicaties

Door Centraal Wonen te plaatsen in de context van de tweede feministische golf, heb ik met dit onderzoek een bijdrage geleverd aan de historiografie van gemeenschappelijk wonen in Nederland. Ik heb laten zien dat Centraal Wonen in ideologie sterk is gekleurd door de idealen van het feminisme en de twee fenomenen deels verstrengeld zijn doordat een deel van de aanhangers van Centraal Wonen ook actief was binnen de vrouwenbeweging. Daardoor kan deze vorm van gemeenschappelijk wonen in de historiografie niet los gezien worden van het feminisme. Verder

illustreert dit onderzoek hoe meer zeggenschap in de leefomgeving kan leiden tot duurzame alternatieven op de gangbare woonvormen; vrijwel alle Centraal Wonen-projecten die in de nieuwbouw zijn gerealiseerd bestaan nog steeds en hanteren nog altijd de gemeenschappelijke waarden van het originele model.²⁰⁸

Verder heb ik met deze scriptie laten zien dat Lefebvre's theorie van het Recht op de Stad breder toepasbaar is dan in zijn oorspronkelijke tekst; zijn concepten van praxis en de stad als ruimtelijk product van deze praxis kunnen ook dienen als leidraad voor het begrijpen hoe alternatieven op het gangbare wonen ontstaan. Wonen is een recht, en met Centraal Wonen heb ik hier laten zien hoe een groep wiens huidige woonsituatie niet paste, hun recht op een passend stedelijk leven hebben opgeëist door een nieuwe woonvorm te introduceren. Zo kan de theorie van Lefebvre ook op hedendaagse concepten als de wooncoöperatie worden toegepast om te begrijpen vanuit welke noodzaak deze ontstaan.

Daarnaast heb ik voor Centraal Wonen in kaart gebracht wat mogelijke barrières waren voor het opzetten van een nieuwe woonvorm en het vertalen van de onderliggende ideologie naar een gebouwde omgeving. Wat betekent de geschiedenis van Centraal Wonen voor het heden? Deze geschiedenis laat zien dat gemeenschappelijk wonen niet los gezien kan worden van een behoefte aan zelfbeschikking en emancipatie. Daarnaast laat dit onderzoek zien welke mogelijke barrières er zijn bij het realiseren van een nieuwe woonvorm gebaseerd op ideologie. In recente jaren heeft de wooncoöperatie als 'innovatieve' vorm van huisvesting aan populariteit gewonnen, maar een vergelijking met Centraal Wonen laat veel overeenkomsten zien. Beide woonvormen hebben in de ideologie de nadruk liggen op het collectief. De beweegredenen achter de wooncoöperaties van nu en Centraal Wonen eerder zijn niet geheel verschillend; zo willen ze beiden afstand nemen van het individualistische wonen en bouwen zij beiden naar eigen ontwerp omdat ze verlangen naar meer zeggenschap over de eigen leefomgeving. Zowel Centraal Wonen als wooncorporaties zijn hoofdzakelijk nieuwbouwprojecten. Binnen beide gemeenschappen wordt bewonersparticipatie als belangrijk beschouwd, terwijl er ook bewust een privésfeer behouden wordt voor ieder huishouden. Sommige van de barrières waar Centraal Wonen herhaaldelijk tegenaan is gelopen zijn ook nu weer terug te zien bij de realisatie van wooncoöperaties: beleid voor de financiering

²⁰⁸ Van de 69 Centraal Wonen-projecten die in 2018 nog actief waren, zijn er 49 nieuwbouw. 34 daarvan zijn opgeleverd tussen 1977 en 1986. LVCW. *Adressen lidprojecten*. N.d.

van gemeenschappelijke woonprojecten die betaalbare huisvesting willen bieden, loopt nog altijd achter.²⁰⁹ Wil een woongemeenschap naast huisvesting ook andere maatschappelijke functies vervullen, zoals Centraal Wonen hoopte met de verwezenlijking van een crèche die toegankelijk was voor zowel de bewoners van het project als van de grotere woonwijk, dan lopen zij aan tegen de financiering omdat deze ruimtes vanuit een huisvestingsaspect niet essentieel zijn. Zulke 'extra' ruimtes en de ideologie achter die ruimtes dreigen daardoor wegbezuinigd te worden. Met dit onderzoek wil ik daarom nadruk leggen op het belang van een goed beleid waarmee een woongemeenschap haar doelen kan realiseren voorbij enkel het huisvesten van bewoners op een meer collectieve manier. Door gemeenschappelijk wonen beleidsmatig enkel te beschouwen als een woonvorm en niet als een leefvorm die een bijdrage kan leveren aan de grotere gemeenschap, loopt een project het risico dat de ideologie verwatert in het gerealiseerde project.

Limitaties en bronkritiek

Er hebben zich enkele limitaties voorgedaan bij het uitvoeren van dit onderzoek. Centraal Wonen is een relatief recent fenomeen maar is ontzettend veelzijdig, daarom heb ik keuzes moeten maken wat ik wel en niet heb besproken in dit onderzoek. Zo zijn er een aantal overeenkomsten in de ideologie van Centraal Wonen en Dolle Mina die ik niet heb genoemd omdat ze niet representatief genoeg waren voor de ideologie van de tweede feministische golf. Dolle Mina spreekt zich als marxistisch-socialistische beweging in haar ideologie hard uit tegen het kapitalistische systeem en klassenverschillen. In de bronnen die ik heb geraadpleegd voor Centraal Wonen kwam dit ook terug, maar niet sterk genoeg om een conclusie uit te trekken. Daarnaast waren beide groepen kritisch op de consumptiemaatschappij, wat een bijkomende reden was voor het gemeenschappelijk gebruiken van ruimtes en goederen. Omdat ik dit moeilijk te plaatsen vond in de feministische context, heb ik het niet verder besproken.

De vergelijkende analyse geeft nu niet het volledige beeld doordat ik me heb bewust gericht op de overeenkomsten en niet ook op de verschillen in ideologie. Wel is het belangrijk hier rekening mee te houden en niet te concluderen dat er enkel overeenkomsten waren. Centraal

²⁰⁹ Bakker, R. en Beltman, E. Tussen wet en praktijk. Onderzoek naar de financiering van wooncoöperaties. Platform31, 2015.

Wonen is niet zoals bijvoorbeeld Dolle Mina een sociale beweging met als doel verandering van de gehele samenleving. Ook lijkt Centraal Wonen te accepteren dat zij een nieuwe woonvorm alleen via de institutionele weg kunnen realiseren en daarbij om de barrières heen moeten werken, waar vrouwenbewegingen zoals Dolle Mina en MVM juist werkten aan het veranderen van institutionele barrières.

Ook heb ik met het oog op omvang van het onderzoek de keuze gemaakt om specifiek te kijken naar de feministische aspecten van de ideologie, maar dit betekent niet dat er geen andere aspecten zijn, zoals het utopische aspect dat ook zichtbaar is in het Deense Centraal wonen en de eerdere communes. Met een terugblik denk ik dat het waardevol had kunnen zijn de invloed van deze twee aspecten naast elkaar te leggen.

Oorspronkelijk was ik van plan ook gebruik te maken mondelinge geschiedenis, maar ik heb hiervan afgezien nadat ik me realiseerde dat het combineren van persoonlijke ervaringen en theorie niet zou passen in één scriptie. Dit is zonde, want ik heb bijzondere gesprekken gehad met initiatiefneemster Lies van den Donk-Dooremaal zelf en haar zoon, Bart van den Donk, met Flip Krabbendam, de architect van Centraal Wonen Delft, en Marta Resink, beheerder van stichting de Omslag, waar het Landelijk Servicepunt Anders Wonen Anders Leven deel van is. Omdat Centraal Wonen een recent stuk geschiedenis is, zijn er nog veel mensen die hun waardevolle en unieke ervaringen kunnen delen.

Enige bronkritiek is ook van toepassing. Oorspronkelijk had ik ook van visuele bronnen en primaire onderzoeksdata uit het archief van Beatrice Kesler gebruik willen maken. Zo wilde ik visuele bronnen gebruiken van het bouwproces en de bewonersparticipatie om te zien of vrouwen ook daadwerkelijk deelnamen aan dit proces; de interviews die ik heb gehouden en de bronnen die ik heb geraadpleegd gaven hier namelijk geen concrete informatie over. Helaas zijn de visuele bronnen hiervan ontoereikend; het waren er weinig, door de kwaliteit was het niet altijd mogelijk man van vrouw te onderscheiden en het was vaak niet duidelijk in welke context de foto's genomen waren. Hierdoor heb ik helaas af moeten zien van het gebruik van deze bronnen. In het archief van Kesler vond ik bijzondere primaire onderzoeksdata, namelijk uitgebreide interviews die zij heeft afgenomen met bewoners van Centraal Wonen de Hilversumse Meent. Hierin bespraken de bewoners hun ervaringen en kwamen ook relevante onderwerpen terug, zoals de mogelijkheid tot kinderopvang en werk. Ik heb afgezien van het gebruik hiervan om dezelfde reden dat ik zelf geen

mondelinge geschiedenis meer heb toegepast, namelijk dat het combineren van onderzoek naar ideologie en bewonerservaringen niet zou passen in één scriptie.

Ook is het belangrijk te benadrukken dat de gebruikte bronnen niet objectief zijn; vrijwel alle bronnen specifiek over Centraal Wonen zijn geschreven door aanhangers en zijn daardoor sterk gekleurd door hun overtuigingen. Zo kopt de titel van een boek waarin veldonderzoek wordt gedaan naar Centraal Wonen de Wandelmeent in Hilversum *Wonen: gezamenlijk of geïsoleerd*.²¹⁰ De doctoraalscriptie *Centraal wonen in Nederland* is geschreven door Kesler, die zelf betrokken is geweest bij de bouw van Centraal Wonen Wageningen en daar is gaan wonen na de oplevering.²¹¹ Door deze persoonlijke betrokkenheid moet er rekening mee gehouden worden dat het beeld over Centraal Wonen op sommige punten ook verheerlijkt kan zijn.

Een laatste punt is de definitie van Centraal Wonen en gemeenschappelijk wonen in de gebruikte onderzoeken. Waar publicaties zoals *Centraal Wonen in Beeld* specifiek kijken naar Centraal Wonen/projecten, worden deze in andere onderzoeken op één stapel gegooid met woongroepen. Hoewel dit vaak benoemd wordt in de inleiding, is het in de resultaten niet altijd zichtbaar in hoeverre deze gebaseerd zijn op Centraal Wonen en in hoeverre deze gebaseerd zijn op woongroepen. In *Wegwijzer: Wonen in groepsverband, Kollektieve Woonstijl en Woongroepen in Nederland* wordt er geen onderscheid gemaakt tussen Centraal Wonen en Woongroepen, daardoor kunnen resultaten afwijken van de realiteit.

²¹⁰ Dijkhuis, Anna. *Wonen: Gezamenlijk of Geïsoleerd: Het Gezin Als Barrière Bij Meer Gemeenschappelijkheid in Het Wonen*. Delft: Centrum voor Architectuuronderzoek, 1980.

²¹¹ Kesler, Beatrice. *Centraal wonen in Nederland: een onderzoek naar bewonerservaringen en sociaal-ruimtelijke voorwaarden*. Wageningen University and Research, 1991.

Bibliografie

- Afdeling Voorlichting van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. *Sociaal en cultureel rapport 1974*, 1974. p.84. Geraadpleegd op 14 mei 2024 via https://www.dbnl.org/tekst/_soc002soci01_01/_soc002soci01_01_0008.php
- Bakker, R. en Beltman, E. *Tussen wet en praktijk. Onderzoek naar de financiering van wooncoöperaties*. Platform31, 2015. Geraadpleegd op 22 januari 2024 via <https://www.gemeenschappelijkwonen.nl/doc/wooncooperatie/2015-10%20Tussen%20wet%20en%20praktijk%20-%20Onderzoek%20naar%20de%20financiering%20van%20wooncooperaties%20-%20Platform31.pdf>
- Banks, Taunya Lovell. "Toilets as a feminist issue: A true story." *Berkeley Women's LJ* 6 (1990): 263
- Barker, Colin. "Some reflections on student movements of the 1960s and early 1970s." *Revista Crítica de Ciências Sociais* 81 (2008): 43-91.
- Beasley, Chris. *What Is Feminism? An Introduction to Feminist Theory*. 1st ed. London; SAGE, 1999.
- Beebeejaun, Yasminah. "Gender, urban space, and the right to everyday life." *Journal of Urban Affairs* 39, no. 3 (2017) 323 - 334.
- Blauw, Pieter. *Suburbanisatie en sociale contacten*. Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap, 1986.
- Bosma, Koos en Wagenaar, Cor. *Een geruisloze doorbraak: de geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland*. NAI Uitgevers, 1995
- Bruinwold Riedel, J. (Jan). *Tuinstiteden*. J. van Boekhoven, 1906.
- Buunk, Bram. *Andere Leefvormen*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1982.
- CBS Statline. *Kerkelijke gezindte en kerkbezoek; vanaf 1849; 18 jaar of ouder*. (2019). Geraadpleegd op 2 mei 2024 via <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/37944/table?ts=1535099508104>
- Condon, Stéphanie, Marylène Lieber, and Florence Maillochon. "Feeling unsafe in public places: Understanding women's fears." *Revue française de sociologie* 48, no. 5 (2007): 101-128.
- Cooper, Melinda. *Family Values: Between Neoliberalism and the New Social Conservatism*. New York: Zone Books, 2017.

- Darke, Jane. "The man-shaped city." In *Changing places: Women's lives in the city* (1996).
- De Jong, Els en Fromm, Dorit. *Cluster Cohousing Revisited*. Social+ Design Press, 2020.
- Eck, Ron van en Kapteijns, J.H.M. *Wegwijzer wonen in groepsverband: overwegingen bij het maken van programma's van eisen en ontwerpen voor wonen in groepsverband*. 's-Gravenhage: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, 1988.
- Eerste Kamer. *Wet gelijk loon voor mannen en vrouwen. Handelingen Eerste Kamer 1974-1975*. 11 maart 1975. 13031. Geraadpleegd op 21 mei 2024 via https://www.parlementairemonitor.nl/9353000/1/j4nvgs5kjpg27kof_j9vvij5epmjley0/vk11bguyzezi/f=/110375_1_3.pdf
- Feenstra, G. (Gerrit). (1920). *Tuinstiteden en volkshuisvesting in Nederland en buitenland: met een beknopt overzicht van woningwetgeving en crisismaatregelen*. Van Mantgem & De Does.
- Fenster, Tovi. "The Right to the Gendered City: Different Formations of Belonging in Everyday Life." *Journal of gender studies* 14, no. 3 (2005): 217–231.
- Fontein, Manon. *Bedacht of bewezen? Een onderzoek naar het begrip 'flatneurose' (1955-1994)*. 2021.
- Friedan, B. *The feminine mystique* (4th impr.). Victor Gollancz, 1971
- Gemeente Amsterdam. Actieplan Wooncoöperaties. (2 september 2019). Geraadpleegd via https://amsterdam.raadsinformatie.nl/document/8193309/1/09012f9782be190b_op_10_december_2023.
- Gemeente Amsterdam. *Jakoba Mulder - de machtigste Amsterdamse vrouw?* 2019. Geraadpleegd op 27 mei 2024 via <https://www.amsterdam.nl/nieuws/achtergrond/jakoba-mulder-machtigste-amsterdamse/#:~:text=Bos%20en%20Lommer-Bijlmer,vanuit%20de%20hoge%20flats%20onmogelijk>.
- Habraken, John. *De dragers en de mensen: het einde van de massawoningbouw*. Amsterdam: Scheltema & Holkema, 1961.
- Hartog, Joop en Theeuwes J.J.M. "De onstuitbare opkomst van de werkende gehuwde vrouw." *Economisch Statistische Berichten* 68, no. 3435 (1983): 1152-1157.
- Lefebvre, H en Nicholson-Smith, Donald. *The production of space*. Massachusetts: Blackwell, 1991.

- Lefebvre, H. 'The right to the city', in: Kofman, E. en Lebas, E. (red.), *Writings on cities* (Oxford 1996, org. 1968).
- Kellner, Douglas. "Critical theory today: Revisiting the classics." *Theory, Culture & Society* 10, no. 2 (1993): 43-60.
- Kern, Leslie. *Feminist City: Claiming Space in a Man-Made World*. New York: Verso Books, 2020.
- Kool-Smit, Joke. "Het onbehagen bij de vrouw." *De Gids* 130, no. 9/10 (1967): 267-281. (Via <https://jokesmitinfo.files.wordpress.com/2017/09/1967-het-onbehagen-bij-de-vrouw.pdf>)
- Krabbendam, Flip. *Centraal Wonen Delft*. Flipsight on the Flipsite. N.d. Geraadpleegd op 14 januari 2013 via <https://flipsight-on-the-flipsite.nl/8/60/>).
- Larsen, Henrik Gutzon. "Denmark: Anti-urbanism and segregation." In: *Contemporary Co-housing in Europe: Towards Sustainable Cities?* Taylor & Francis, 2019.
- LVCW. *Adressen lidprojecten*. N.d. Geraadpleegd op 11 augustus 2024 via <https://web.archive.org/web/20180420080425/http://www.lvcw.nl/adressen-lidprojecten>
- Marcuse, Herbert. *One-dimensional man: Studies in the ideology of advanced industrial society*. 1st Sphere ed., 1968.
- Massey, Doreen B. *Space, Place, and Gender*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994.
- Mededeling erkenning buiten huwelijk geboren kinderen. *Staatscourant* 1998, nr. 187 / pag. 8 geraadpleegd op 14 mei 2024 via <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stcrt-1998-187-p8-SC15646.pdf>
- Meijel, Sun van. *Vrouwendomicilie en mannendominantie: reader over vrouwen, wonen en gebouwde omgeving*. Amsterdam: SUA, 1982
- Merrifield, Andrew. *Henri Lefebvre: A critical introduction*. Routledge, 2013
- Nota Huisvesting Alleenstaanden En Tweepersoons Huishoudens: (Witte Stukken, Tweede Kamer; Zitting 1974-1975 13493, Nrs. 1-2).
- Pilkauskas, Natasha V., Amorim, Mariana en Dunifon, Rachel. "Historical trends in children living in multigenerational households in the United States: 1870–2018." *Demography* 57, no. 6 (2020): 2269-2296.
- Purcell, Mark. "Possible worlds: Henri Lefebvre and the right to the city." *Journal of urban affairs* 36, no. 1 (2014): 141 - 154.

- Righart, Hans. *De wereldwijde jaren zestig: Groot-Britannië, Nederland, de Verenigde Staten*. Uitgeverij Verloren, 2004.
- Schmid, Susanne. *A History of Collective Living: Forms of Shared Housing*. Edited by Susanne Schmid, Dietmar Eberle, and Margrit Hugentobler. Basel, Switzerland: Birkhauser, 2019.
- Sikkema, T. H., Voogd Breedveld-de, C. M. van Esch, G. J. van der Heide, E. Kentin, R. M. C. M. Koot, T. van Kuilenburg, J. Nijland, and E. C. Poutsma. "De gehuwde vrouw in het burgerlijk recht." *Signora Senatrice-Over Recht, Onderwijs en Politiek* (2011): 117-125.
- Stuurgroep Huisvesting alleenstaanden en tweepersoonshuishoudens Amsterdam. *Woonvormen en gemeenschappelijke ruimtes*. Amsterdam: Stuurgroep Huisvesting Alleenstaanden en Tweepersoonshuishoudens, 1979.
- Taverne, Ed. "De droom van de vooruitgang: Nederland in de jaren van de wederopbouw", In: *Post-War Reconstruction the Netherlands 1945-1965: The Future of a Bright and Brutal Heritage*, Anita Blom, Simone Vermaat, Ben de Vries (Rotterdam nai010, 2016).
- Tijdens, Kea, Lieon, Saskia en Houweling, José. *Kinderopvang in Nederland: Organisatie en financiering*. Van Arkel, 1993.
- Tilly, Charles, Castañeda, Ernesto, Wood en Lesley J. *Social Movements, 1768-2018*. Fourth edition. New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2020.
- Toet, Heleen. "Centraal Wonen. Hoe het allemaal gekomen is." *GeWOON Anders: uitgave van de landelijke vereniging Centraal Wonen*. 2009. 32:105 6. Geraadpleegd op 25 januari 2024 via <https://www.gemeenschappelijkwonen.nl/ga/ga105.pdf>
- Tweede Kamer, 1969-1970, 10 515, nr. 2, nota *Fiscale positie van de werkende gehuwde vrouw*, 3 - 4. Geraadpleegd op 11 augustus 2024 via https://repository.overheid.nl/frbr/sgd/19691970/0000231711/1/pdf/SGD_19691970_0003948.pdf
- Van de Loo, Vilan en Mes, Joke.. *De vrouw beslist: De tweede feministische golf in Nederland*. Inmerc, 2005.
- Van der Cammen, H. en Klerk, Len de. *Ruimtelijke ordening: van grachtengordel tot Vinex-wijk*. 1e dr, Het Spectrum, 2003.
- Van Gent, Wouter, and Hochstenbach, Cody. "The neo-liberal politics and socio-spatial implications of Dutch post-crisis social housing policies." *International Journal of Housing Policy* 20, no. 1 (2020): 156-172.

Van Ussel, J. W. M. en Jansen, H. *Leven in communes: verslag van een empirisch onderzoek naar communes in Nederland*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1977.

VROM, *Nota Huisvesting Alleenstaanden en Tweepersoonshuishoudens*, 1975. Geraadpleegd op 18 augustus 2024 via

https://www.parlementairemonitor.nl/9353000/1/j4nvgs5kkg27kof_j9vvij5epmj1ey0/vkbt nm3fx3w1/f=/kst13493n2k2

Weggemans, Tony. *Kollektieve woonstijl: verslag van de eerste fase van een onderzoek naar de belangstelling voor wonen in groepsverband*. Tilburg: IVA, Instituut voor Sociaal-wetenschappelijk onderzoek, 1983.

Wet gelijk loon voor mannen en vrouwen. Handelingen Eerste Kamer 1974-1975, 11 maart 1975. 13031, Blz. 335 - 396. Geraadpleegd op 21 mei 2024 via

https://www.parlementairemonitor.nl/9353000/1/j4nvgs5kkg27kof_j9vvij5epmj1ey0/vk11 bguyzezi/f=/110375_1_3.pdf

Zitting 1973-1974 - 12 403. Geraadpleegd op 14 mei 2024 via

https://repository.overheid.nl/frbr/sgd/19731974/0000207818/1/pdf/SGD_19731974_0003229.pdf

Atria

BEL 35 1977 – A. Dolle Mina. *Het gezin, hoeksteen van onze maatschappij. Alternatieve samenlevingsvormen*. 1977.

NED 4 1956 – C. Commissie Bevordering Woongelegenheden Alleenstaanden Amsterdam.

Woontoestand en woonwensen van 3.009 alleenstaande vrouwen in Amsterdam. 1956

NED 3 1969 – A. Noordhoff, J.D. en Kloosterman, G.J. *Sex in Nederland*. Het Spectrum, 1969.

NED 36 1970 – B. Van Oenen, J.J. *Ongehuwde ouders: een empirisch-exploratieve studie*.

Stenfert Kroese, 1970.

NED 4 1978 – C. Meeuwis, Ruud. *Beroep: Huisvrouw. Doctoraalscriptie relatie tussen de maatschappelijke situatie en psycho-somatische klachten van huisvrouwen*. 1978.

NED 4 1981 – D, Bentinck, Salomé en Vos, Annerieke. *Zedelijkheid en zelfbeheer: Huisvesting van alleenstaande vrouwen in Nederland 1850-1965*. Technische Hogeschool Delft.

Afdeling Bouwkunde, 1981

NED 4 1981 – C. Jansen, Coja. *Vrouwen in een nieuwbouwwijk*. 1981.

- NED 4 1983 – C. Jansen, Coja. *Leesbundel vrouwen bouwen en wonen*. 1983.
- NED 4 1987 – B. Werkgroep Vrouwen en Woonruimteverdeling. *Vrouwen en woonruimteverdeling*. 1987.
- NED 72 1981 Doos Rij 18, Kast 1 – C. Janssen, Lennie. *Wonen. Zomeruniversiteit vrouwenstudies 1981: notulen, verslagen, adressen, stellingen*. 1981.
- FR 1A 1976 – B. Beauvoir de, Simone en Harderberg, Jan. *De Tweede Sekse*. Bijleveld, 1976.
- Atria. Geschiedenis Atria collectie. (n.d.). Geraadpleegd via <https://atria.nl/over-atria/organisatie-atria/geschiedenis-atria-collectie/> op 11 juni 2024.
- Atria. *Joke Smit: icoon van de 'tweede feministische golf'*. Geraadpleegd op 4 april 2024 via <https://atria.nl/nieuws-publicaties/feminisme/bekende-feministen/joke-smit-icoon-van-de-tweede-feministische-golf/>
- Collectie Dolle Mina, IIAV 00000047, collectie Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV) in Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis. Geraadpleegd via <https://hdl.handle.net/11653/arch47> op 6 juni 2024.
- Collectie Dolle Mina, IIAV 00000047, Map 12. Stukken betreffende de oprichting, doelstelling en organisatie. 1970-1972.. 1 omslag. Collectie IAV in Atria.
- Collectie Dolle Mina, IIAV 00000047, Map 20. Stukken betreffende de actiegroep Ongehuwde moeders / Alleenstaande ouders en knipsels betreffende de acties van de actiegroep en betreffende ongehuwd moederschap. 1970-1972.. 1 omslag. Collectie IAV in Atria.
- Collectie Dolle Mina, IIAV 00000047, Map 39. Stukken betreffende (de werkgroep) 'Centraal Wonen', Amsterdam. 1970-1971.. 1 omslag. Collectie IAV in Atria.
- Collectie Dolle Mina, IIAV 00000047, Map 62. Documentatie en knipsels betreffende vrouwenemancipatie o.a. Angela Davis, abortus, kinderopvang, actie 'Op de vrouw af', gezin en huwelijk, gelijke behandeling en beloning voor vrouwen en mannen. 1970-1972.. 1 pak. Collectie IAV in Atria.
- Collectie Dolle Mina, IIAV 00000047, map 89. Knipsels betreffende kerk/geloof en geboorteregeling, vrouw in het ambt, celibaat etc. 1970-1972.1 omslag. Collectie IAV in Atria.

Collectie Dolle Mina, IIAV 00000047, Map Dolle Mina 1980. Holtrop, Aukje. (13 maart 1980).

“Dames, wilt u hier uw spandoek neerzetten’. Terugblikken met de Dolle Mina’s van het eerste uur.’ *Vrij Nederland* (bijlage). Collectie IAV in Atria.

T-749. “Centraal Wonen.. Maatschappijvorm van de toekomst?” *Prinses*, 8 augustus 1970, 14 - 16.

Delpher

“Nijmeegse huisvrouw wil woongemeenschappen”. Algemeen Handelsblad. Amsterdam, 06-02-1970. Geraadpleegd op Delpher op 13-02-2024,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000033401:mpeg21:p013>

Alleenstaande vrouw sterk geremd in haar prive-leven - Haar eigen flat een wensdroom.

"Algemeen Dagblad". Rotterdam, 25-11-1967. Geraadpleegd op Delpher op 22-05-2023,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002851022:mpeg21:p00019>

Brieven van „groene weduwen”. "De Telegraaf". Amsterdam, 07-02-1969, p. 19. Geraadpleegd op Delpher op 16-04-2024,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011196676:mpeg21:p019>

Centraal wonen en de vrouw kan gaan werken. "Trouw". Meppel, 10-02-1970. Geraadpleegd op Delpher op 04-08-2023,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010818062:mpeg21:p010>

Centraal Wonen: samen doen wat samen kan en dan meer tijd hebben om jezelf te zijn. "De nieuwe Limburger". Maastricht, 20-12-1969, p. 21. Geraadpleegd op Delpher op 04-08-2023, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMCC01:048166018:mpeg21:p00021>

Er komen steeds meer Stille Sherry-drinksters. "De Telegraaf". Amsterdam, 28-10-1972, p. 17. Geraadpleegd op Delpher op 16-04-2024,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011197181:mpeg21:p017>

Huisvrouw: Ik ga soms slapen uit verveling. "Nieuwsblad van het Noorden". Groningen, 17-10-1972, p. 17. Geraadpleegd op Delpher op 16-04-2024,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011016467:mpeg21:p017>

Is uw vrouw een “groene weduwe”? "De Telegraaf". Amsterdam, 31-01-1969, p. 17. Geraadpleegd op Delpher op 16-04-2024,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011196594:mpeg21:p018>

- Leeft flatbewoner vrij of geïsoleerd? "De Telegraaf". Amsterdam, 24-01-1970, p. 33.
Geraadpleegd op Delpher op 31-05-2024,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011197848:mpeg21:p065>
- Leven als groene weduwe in Bovenkarspel. "Het Parool". Amsterdam, 18-09-1973.
Geraadpleegd op Delpher op 16-04-2024,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010838569:mpeg21:p013>
- Meer ongehuwde moeders boven de 25 jaar. "Trouw". Meppel, 01-09-1970. Geraadpleegd op
Delpher op 25-05-2023,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010818331:mpeg21:p005>
- Mevrouw Van de Donk-van Dooremaal voelt voor een commune. De tijd is rijp voor "Centraal Wonen". "Limburgsch dagblad". Heerlen, 07-03-1970, p. 10. Geraadpleegd op Delpher op 04-08-2023, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010541211:mpeg21:p010>
- Nieuw plan: Centraal Wonen Samen in gezin – toch eigen leven. "Het vrije volk: democratisch-socialistisch dagblad". Rotterdam, 11-02-1970, p. 7. Geraadpleegd op Delpher op 03-06-2023, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010957155:mpeg21:p007>
- Ongehuwde moeders vergeten groep in onze maatschappij. "Het vrije volk: democratisch-socialistisch dagblad". Rotterdam, 13-06-1970, p. 19. Geraadpleegd op Delpher op 31-05-2023, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010957246:mpeg21:p019>
- Prof ir. S. van Embden over 'griezelige ontwikkeling' stedenbouw: 'Individu dreigt verloren te gaan' door Evert Werkman. "Het Parool". Amsterdam, 30-01-1969. Geraadpleegd op Delpher op 28-05-2024,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010838604:mpeg21:p005>
- Tussen kibboets en commune maar dichterbij de eerste door YVONNE LAUDY. "De Telegraaf". Amsterdam, 06-04-1971, p. 35. Geraadpleegd op Delpher op 04-08-2023,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011198266:mpeg21:p035>
- Wonen in hoogbouw doet – vooral kinderen – geen goed. "Nieuwsblad van het Noorden". Groningen, 29-12-1966, p. 17. Geraadpleegd op Delpher op 28-05-2024,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010870064:mpeg21:p017>

De Omslag

- Dijkhuis, Anna. *Wonen: Gezamenlijk of Geïsoleerd: Het Gezin Als Barrière Bij Meer Gemeenschappelijkheid in Het Wonen*. Delft: Centrum voor Architectuuronderzoek, 1980.
- Krabbe, René en Vlug, Paul. *Centraal Wonen in beeld 1977 - 1986 deel 1*. (Stichting Huis in Eigen Hand & Landelijke Vereniging Centraal Wonen, 1986).
- van Rooijen, H.W.M. en Veldkamp, F.A. *Centraal Wonen in beeld deel 2: Financiële, beheersmatige en bestuurlijk sociale aspecten*. (Landelijke Vereniging Centraal Wonen, 1988).

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG)

- Archief Beatrice Kesler, ARCH02345.
- IISG 1997/6790. Weggemans, Tony. *Wonen in groepsverband: een globale verkenning van een nieuwe woonbehoefte*. Tilburg: IVA, 1983.
- IISG 2001/305. Kesler, Beatrice. *Centraal wonen in Nederland: een onderzoek naar bewonerservaringen en sociaal-ruimtelijke voorwaarden*. Wageningen University and Research, 1991.
- IISG Bro 1187/8 fol. Zeestraten, Maria. *Bouwkunde Informatiemap Centraal Wonen*. 1976.
- IISG Bro 1188/8 fol. Dijkhuis, Anna. *Centraal Wonen Delft: hoe toekomstige bewoners in tegenspoed en soms in voorspoed, bezig zijn een woongemeenschap van de grond te krijgen, of Wat de barrières waren en hoe die overwonnen werden*. 1979.
- IISG Bro 1221/12 fol. Landelijke Vereniging Centraal Wonen (Amsterdam). *Bouwstenen voor woongroepen: nota woongroepenbeleid van de Landelijke Vereniging Centraal Wonen*. 1980.
- IISG Bro 1233/10 fol. Provinciale planologische Dienst Zuid-Holland. *Naar meer gemeenschappelijkheid in het wonen*. 1976.
- IISG Bro 1304/9 fol. Sinnema, Janke. *Wat Is Centraal Wonen? Is Centraal Wonen Goed Voor Vrouwen?* (1979).
- IISG. Bro 73/25 fol. *Centraal Wonen. 1e Bundeling*. (Amsterdam: Werkgroep Centraal Wonen, 1971).

- IISG NRMW 10/F/78. Zeestraten, Maria. *Woongemeenschappelijk: informatie over centraal wonen*. 1976.
- IISG NRMW 22/C/62. Jong-Gierveld, Jenny de. *De Ongehuwden: Een Sociologisch Onderzoek Naar De Levensomstandigheden En Levensinstelling Van Ongehuwde Mannen En Vrouwen: Een Sociologisch Onderzoek Naar De Levensomstandigheden En Levensinstelling Van Ongehuwde Mannen En Vrouwen*. Alphen aan den Rijn: Samsom, 1969.
- IISG NRMW 46/F/32/I. Knoope, R en Jansen, H. *Woongroepen in Nederland: Deel I: Dataverzameling*. Rotterdam: Erasmus universiteit, Instituut voor preventieve en sociale psychiatrie, 1981.
- IISG NRMW 46/F/32/II. Knoope, R en Jansen, H. *Woongroepen in Nederland: Deel II: Demografie En Huisvesting*. Rotterdam: Erasmus universiteit, Instituut voor preventieve en sociale psychiatrie, 1982.
- IISG NRMW 46/F/32/III. Jansen, H. en Kampman, R. *Woongroepen in Nederland: Deel III: doelstellingen, organisatie en communicatie*. Rotterdam: Erasmus universiteit, Instituut voor preventieve en sociale psychiatrie, 1984.
- IISG NRMW 46/F/32/IV. Knoope, R en Jansen, H. *Woongroepen in Nederland: Deel IV: De leefwijze van de groepsleden afzonderlijk*. Rotterdam: Erasmus universiteit, Instituut voor preventieve en sociale psychiatrie, 1985.

Datum	Persoon/instantie	Quote	Doel	Archiefstuk	Opmerkingen	pagina
	Lies van den Donk-Dooremaal	In Nederland invetsteren we in de opleiding van vrouwen enorm veel geld. Neem de meisjes met een middelbare opleiding, daarin is toch altijd zo'n 20 & 30 duizend gulden geïnvesteerd. Zo'n vrouw trouwt en ze oefent geen beroep meer uit. Dat is niet effectief. De vrouw is door het huwelijk niet optimaal rendabel." Het echtpaar Van den Donk ziet in een centraal woonsysteem ook de oplossing voor opvoedkundige problemen. Als een man komt te overlijden blijft de vrouw vaak met de kinderen, zonder vrienden, achter. In ons systeem kunnen de vaders uit de andere gezinnen de vaderrol gedeeltelijk op zich nemen.	Zelfontplooiing	Centraal Wonen: samen doen wat samen kan en dan meer tijd hebben om jezelf te zijn. "De nieuwe Limburger". Maastricht, 20-12-1969, p. 21.		21
08-08-1970	Lies van den Donk-Dooremaal	"Ik vind het onjuist dat kleine kinderen je dwingen thuis te zitten. Ik wil meefunctioneren in de maatschappij. En dat doe je niet door bezoek te ontvangen." (p.14)	Opheffen isolement Vrijmaken van tijd	Atria. (T-749) Centraal Wonen ... Woonvorm van de Toekomst? <i>Prinses</i> nr. 8 1970	Doet denken aan the Feminine Mystique	14
08-08-1970	Lies van den Donk-Dooremaal	"Het klinkt andere huismoeders misschien vreemd in de oren, maar ik verlangde er maar eens buiten mijn gezin te zijn. De huishouding moet gebeuren, natuurlijk, maar wat voor zin heeft het? Er zit niets boeiends in. Waarom moeten alle moeders zo aan huis gebonden zijn, dacht ik, terwijl in ieder huis dezelfde dingen gebeuren. In fabrieken doen ze alles zo efficiënt mogelijk, maar in de huishouding moet je lekker alles zelf doen." (p.14)	Opheffen isolement	Atria. (T-749) Centraal Wonen ... Woonvorm van de Toekomst? <i>Prinses</i> nr. 8 1970	Doet denken aan the Feminine Mystique	14
08-08-1970	Lies van den Donk-Dooremaal	Centraal Wonen zouden we kunnen omschrijven als een plan voor een woongemeenschap voor ongeveer honderd mensen: gezinnen, weduwen en weduwnaars, bejaarden, alleenstaanden en ongehuwde moeders. Ieder heeft zijn eigen huis, maar gemeenschappelijk ondergebracht zijn een keuken met een kok, een eetzaal, een creche, een studieruimte voor de kinderen, gemeenschappelijke logeerkamers, die tevens dienst kunnen doen als ziekenverblijf, een wasserette en een hobbyruimte.	Gelijktrekken groepen	Atria. (T-749) Centraal Wonen ... Woonvorm van de Toekomst? <i>Prinses</i> nr. 8 1970		14
08-08-1970	Lies van den Donk-Dooremaal	Vroeger was het zo, dat de kinderen uit een gezin gingen trouwen en allebei in hun eigen stad of dorp bleven wonen. Een ge- volg daarvan was een sterke familieband en een daaruitvoortvloeiend onderling hulp- betoon. Als de kinderen nú trouwen, komen ze in een vreemde stad terecht, ergens in een flat met vreemde mensen om zich heen, De consequentie voor de achtergebleven ouders is, dat ze het missen, dat ze een handje kunnen helpen. En de leegte die ontstaat, weten ze niet te vullen. Toen de kinderen nog klein waren, hadden ze geen tijd voor hobby's. En nu kunnen ze ner- gens op terugvallen. Om nog maar niet te praten over alle mensen die alleen achter blijven. We hebben nu al ervaren, dat deze categorie ook heel blij is met Centraal Wonen. De alleenstaanden komen na hun werk thuis, koken hun eigen potje en kijken naar hun eigen televisie. Dat werkt sterk isolerend. Door Centraal Wonen schep je kunstmatig weer de mogelijkheden, die er vroeger natuurlijkerwijze waren	Opheffen isolement	Atria. (T-749) Centraal Wonen ... Woonvorm van de Toekomst? <i>Prinses</i> nr. 8 1970		14
08-08-1970	Lies van den Donk-Dooremaal	"Ik ben geen Dolle Mina, maar die meisjes [van Dolle Mina] helpen ons wel. We willen ons waarmaken, niet als man, maar als vrouw." (p.15)	zelfontplooiing	Atria. (T-749) Centraal Wonen ... Woonvorm van de Toekomst? <i>Prinses</i> nr. 8 1970		15
08-08-1970	Lies van den Donk-Dooremaal	"Het gaat mij om de vrijmaking van de vele tijdrovende bezigheden, die ik niet per se zelf hoeft te doen." (p.15)	Vrijmaken tijd	Atria. (T-749) Centraal Wonen ... Woonvorm van de Toekomst? <i>Prinses</i> nr. 8 1970	Feminine Mystique H8	15
08-08-1970	Lies van den Donk-Dooremaal	"Waarom moet alles veranderen als je trouwt? Dan moet je ineens thuis gaan zitten. Je mag nog doorwerken totdat het kind komt, omdat alles zo duur is. Nie- mand staat er bij stil, dat je wel eens ple- zier gehad zou kunnen hebben in het werk, dat je deed. Je houdt er gewoon mee op. Dat is vanzelfsprekend. Ik vind het van- zelfsprekend, dat je mogelijkheden zoekt om met je werk door te gaan. Centraal Wonen is een alternatief. (p. 15)	Werkende moeders	Atria. (T-749) Centraal Wonen ... Woonvorm van de Toekomst? <i>Prinses</i> nr. 8 1970		15
08-08-1970	Lies van den Donk-Dooremaal	Als je voor halve dagen in een winkel werkt, kun je het al verdienen. De andere halve dagen heb je dan nog voor je hobby's. Heb je een beroep, dan kun je dat blijven uitoe- nen. Heb je geen hobby's, dan kun je alsnog de opleiding vol- gen, die je altijd al gehad had willen hebben. Dat kan allemaal met Centraal Wonen. Waarom zouden er zo weinig vrouwelijke artiesten zijn? Die er zijn, zijn vaak ongetrouwd. Het zoge- naamde normale gezinsleven laat hiervoor geen ruimte." (p.16)	zelfontplooiing	Atria. (T-749) Centraal Wonen ... Woonvorm van de Toekomst? <i>Prinses</i> nr. 8 1970		16
08-08-1970	Lies van den Donk-Dooremaal	Ik denk dat in de toekomst de man iets meer vrouw wordt en de vrouw iets meer man. Waar- om mogen mannen eigenlijk niet .teder' zijn? Je hebt allerlei woorden als „manmoedig", „manhaftig", „zich vermennen". Dat zijn verkeerde woorden. Waarom komt een vrouw hier niet bij te pas? (p.16)	Zelfontplooiing	Atria. (T-749) Centraal Wonen ... Woonvorm van de Toekomst? <i>Prinses</i> nr. 8 1970		16
08-08-1970	Lies van den Donk-Dooremaal	Veel huwelijken zullen aan in- houd winnen, als de vrouw zich buiten het gezin meer ontplooit. (p.16)	zelfontplooiing	Atria. (T-749) Centraal Wonen ... Woonvorm van de Toekomst? <i>Prinses</i> nr. 8 1970		16
08-08-1970	Lies van den Donk-Dooremaal	We zijn niet in de eerste plaats man of vrouw. We zijn in de eerste plaats MENS. Er moeten meer vrouwen in de politiek. Vrouwen zouden de politiek heel wat normaler kunnen maken (p.16)	Vrouwenemancipatie	Atria. (T-749) Centraal Wonen ... Woonvorm van de Toekomst? <i>Prinses</i> nr. 8 1970		16
09-1970	Harry Nuij van Werkgroep CW Amsterdam	Ideologische achtergronden: Doelstelling is in de eerste instantie het verminderen c.q. opheffen van het sociaal isolement van alleenstaande en gezin, en wel door middel van: 1) groepsvorming van een beperkt aantal alleenstaanden en gezinnen, waardoor anonimiteit wordt verbroken; 2) het instellen van groepsvoorzieningen en/of groepsactiviteiten, welke door alle leden van de groep naar vermogen gedragen worden.	Opheffen isolement	Map 39. Stukken betreffende (de werkgroep) 'Centraal Wonen', Amsterdam. 1970-1971.. 1 omslag. Document Werkgroep Centraal Wonen Amsterdam: Ontstaan.		1
14-08-1970	Mariken Troostheide, Werkgroep CW Amsterdam	Motivaties voor CW onder aanwezig: sociale contacten, vermindering huishoudelijk werk en minder consumptie (zoals huishoudelijke apparaten), opvoeding kinderen	Opheffen isolement Vrijmaken van tijd Minder consumptie Kinderopvoeding collectief	Map 39. Stukken betreffende (de werkgroep) 'Centraal Wonen', Amsterdam. 1970-1971.. 1 omslag. Document Verslag bijeenkomst Centraal Wonen, regio Amsterdam.	consumptie doet denken aan Marcuse en Friedan	
1970	Lies van den Donk-Dooremaal	Nee, zoals de priesters van weleer het celibaat op de koop toe namen en dat in de huidige tijd een verre van vanzelfsprekende zaak vinden, so willen vele nog jonge vrouwen wel een man en kinderen, maar ont koppeling van het daaraan verbonden stofdoeken en afwaakwasten hanteren, bedden opmaken en luiers wassen, huis aan huis hetzelfde, straat aan straat hetzelfde, dag aan dag hetzelfde. Waarom mogen wij alleen creatief zijn op biologisch terrein? Geef ons meer kansen Onze mannen, onze kinderen en de maat- schappij zullen er wel bij varen.	Vrijmaken van tijd Zelfontplooiing voor vrouw	Map 39. Stukken betreffende (de werkgroep) 'Centraal Wonen', Amsterdam. 1970-1971.. 1 omslag. Ingezonden brief Standpunt van Lies van den Donk. (1970).	kopie van originele ingezonden tekst van LvdDD naar de Nieuwe Linie in '69	1

Datum	Persoon/instantie	Quote	Doel	Archiefstuk	Opmerkingen	pagina
1970	Lies van den Donk-Dooremaal	Er komen dan nog vele, vele vragen. Hoeveel gezinnen met hoeveel kinderen? Is dit ook een welkome oplossing voor veel weduwen en weduwnaren met kinderen? Voor gescheiden mannen en vrouwen in diezelfde situatie? Zijn er alleenstaanden die zoeken naar het compromis van "ergens bij horen" en toch zelfstandig zijn.	Gelijktrekken groepen	Map 39. Stukken betreffende (de werkgroep) 'Centraal Wonen', Amsterdam. 1970-1971.. 1 omslag. Ingezonden brief Standpunt van Lies van den Donk. (1970).	kopie van originele ingezonden tekst van LvdDD naar de Nieuwe Linie in '70	1
1970	Lies van den Donk-Dooremaal	De mensen met leefWENSEN vergaten, dacht ik, de mensen met leefNODEN. Mensen die op een of andere manier in nood verkeren, zijn praktisch nooit in staat om voor hun eigen RECHTEN op te komen. Daarvoor zijn anderen nodig.	Wonen als recht	Map 39. Stukken betreffende (de werkgroep) 'Centraal Wonen', Amsterdam. 1970-1971.. 1 omslag. Ingezonden brief Standpunt van Lies van den Donk. (1970).	kopie van originele ingezonden tekst van LvdDD naar de Nieuwe Linie in '71	2
10-1972	Werkgroep CW Amsterdam	Die [andere manier van wonen] is voor ons: Niet langer geïsoleerd leven, maar volledige en onvolledige gezinnen, alleenstaanden, bejaarden en andere groepen integreren in een woongemeenschap.	Opheffen isolement	Map 39. Stukken betreffende (de werkgroep) 'Centraal Wonen', Amsterdam. 1970-1971.. 1 omslag. Document Uitnodiging werkweekend Centraal Wonen Amsterdam.		1
10-1972	Werkgroep CW Amsterdam	[Het werkweekend is] Voor iedereen die zoekt naar een andere manier van wonen. Voor wie af wil van het huisje naast huisje, flat naast flat wonen, zonder zijn burens te kennen. Voor gezinnen die meer contact zoeken, voor huisvrouwen die altijd alleen thuis zitten met de kinderen, voor bejaarden, kamerbewoners, vrij- gezellen, ongehuwde moeders, gescheiden mensen	Opheffen isolement	Map 39. Stukken betreffende (de werkgroep) 'Centraal Wonen', Amsterdam. 1970-1971.. 1 omslag. Document Uitnodiging werkweekend Centraal Wonen Amsterdam.		2
1970	WG Centrale Woonvoorzieningen	Waarom centrale woonvoorzieningen? Huishouden vlugger en goedkoper wanneer meerdere huishoudens beschikbare ruimte en apparaten kan bekostigen	Vrijmaken van tijd Minder consumptie	Map 39. Stukken betreffende (de werkgroep) 'Centraal Wonen', Amsterdam. 1970-1971.. 1 omslag. Document Werkgroep Centrale Woonvoorzieningen. (n.d.).		1
1970	WG Centrale Woonvoorzieningen	In huidige woningbouw niet rekening gehouden met dat vrouwen op hun kinderen moeten kunnen letten met buitenspelen; moeder wordt gedwongen met het kind te zijn en kind in de gaten te houden; ouder meer belast met toezicht	Vrijmaken van tijd	Map 39. Stukken betreffende (de werkgroep) 'Centraal Wonen', Amsterdam. 1970-1971.. 1 omslag. Document Werkgroep Centrale Woonvoorzieningen. (n.d.).		1
1970	WG Centrale Woonvoorzieningen	Veel groepen zoals alleenstaanden en ouderen, jonge gezinnen zijn gebaat bij meer praktische woonvoorzieningen (gedeelde)	Gelijktrekken groepen Minder consumptie	Map 39. Stukken betreffende (de werkgroep) 'Centraal Wonen', Amsterdam. 1970-1971.. 1 omslag. Document Werkgroep Centrale Woonvoorzieningen. (n.d.).		1
1970	WG Centrale Woonvoorzieningen	Centrale diensruimten geven gelegenheid tot vrijwillig en vrij blijvend burencontakt, en burenhulp	Opheffen isolement	Map 39. Stukken betreffende (de werkgroep) 'Centraal Wonen', Amsterdam. 1970-1971.. 1 omslag. Document Werkgroep Centrale Woonvoorzieningen. (n.d.).		1
mid-1970	CW subgroep A van regionale groep Den Haag e.o.	Wil originele plan LVDDD volgen, noemt aanleiding: "de vrouw krijgt daardoor gelegenheid te werken of te studeren. Sociale contacten zijn zeer gewenst."	zelfontplooiing Opheffen isolement	Map 39. Stukken betreffende (de werkgroep) 'Centraal Wonen', Amsterdam. 1970-1971.. 1 omslag. Document Centraal Wonen en 'Op de Vrouw af'.		1
mid-1970	CW subgroep A van regionale groep Den Haag e.o.	Verlangens in te realiseren gemeenschappelijke ruimten en voorzieningen: - Diverse opvangmogelijkheden voor kinderen afhankelijk van hun leeftijd - Onderhoudsdienst - Hobby- en recreatieruimten	Vrijmaken van tijd zelfontplooiing	Map 39. Stukken betreffende (de werkgroep) 'Centraal Wonen', Amsterdam. 1970-1971.. 1 omslag. Document Centraal Wonen en 'Op de Vrouw af'.		2
mid-1970	CW subgroep A van regionale groep Den Haag e.o.	In het oorspronkelijke plan zijn de centrale voorzieningen essentieel. men wil met name de - al dan niet gehuwde - moeders met kinderen mogelijk maken zich los te rukken van het fornuis. Men mag daarbij dan ook nog denken aan niet-geëmancipeerde mannen, aan bejaarden, aan weduwnaars, aan alleenstaanden enz.	zelfontplooiing Zelfontplooiing	Map 39. Stukken betreffende (de werkgroep) 'Centraal Wonen', Amsterdam. 1970-1971.. 1 omslag. Document Centraal Wonen en 'Op de Vrouw af'.		7
27-09-1971	Peter Bouwen	Hoe de huidige manier van wonen de mens tot ontevreden kapitalist maakt. Het huidige wonen zorgt dat men enkel het eet- en geldspoor volgt. Oplossing is het contactspoor, dat nu geblokkeerd is door woonstructuren. Centraal Wonen als oplossing.	Socialistische maatschappijkritiek Minder consumptie Opheffen isolement	Map 39. Stukken betreffende (de werkgroep) 'Centraal Wonen', Amsterdam. 1970-1971.. 1 omslag. Document Inflatie, een hartaanval van de woonsituatie.	Samenvatting van hele pleidooi	1 - 7
27-09-1971	Peter Bouwen	De mens heeft zich omringd met materie. Dit bezit wordt als onvolkomen ervaren en de mens wil steeds meer. De mens komt op het spoor van steeds meer bezittingen. De mens ervaart zijn lichaam als onvolkomen. Hij eet om de onvolkomenheid op te heffen. Vervolgens is hij weer niet tevreden en eet hij opnieuw. Dit is het eet- spoor. De mens heeft geld. Hij ervaart dit geld als onvoldoende. Hij wil steeds meer geld. Ook dit is weer onvoldoende. Hij zit op het geldspoor.	Socialistische maatschappijkritiek	Map 39. Stukken betreffende (de werkgroep) 'Centraal Wonen', Amsterdam. 1970-1971.. 1 omslag. Document Inflatie, een hartaanval van de woonsituatie.		3
27-09-1971	Peter Bouwen	De mens kan niet doordenderen op het contactspoor omdat dit spoor is geblokkeerd. En wel door de materiële structuren waarin de mens ver-blijft, met name de woonstructuren. Muren scheiden de mensen van elkaar. Tussen bewoners van verschillende wooneenheden bestaat geen mogelijkheid van onderling contact. Zie een torenflat. De betonnen structuur heeft het contactspoor volledig geblokkeerd. De mens kan de zin van zijn leven niet ontlenen aan het menselijk contact-spoor.	Wonen als recht	Map 39. Stukken betreffende (de werkgroep) 'Centraal Wonen', Amsterdam. 1970-1971.. 1 omslag. Document Inflatie, een hartaanval van de woonsituatie.	De mens kan niet wonen zoals de mens nodig heeft voor een goed leven	4

Datum	Persoon/instantie	Quote	Doel	Archiefstuk	Opmerkingen	pagina
27-09-1971	Peter Bouwen	Het contactspoor komt op de eerste plaats om de mens zin aan zijn leven te geven. Dit is geblokkeerd. Toch moet de mens zin aan zijn leven geven. De mens komt vervolgens op die sporen terecht die mogelijk blijven binnen het kader van de materiële woonstructuren. Hij komt op het televisiespoor, dat doordendert naar een voortdurend alle televisieprogramma's bekijken. beart Hij komt op het bezitsspoor, dat leidt tot steeds meer bezittingen. Hij komt in zijn woning op het zitspoor dat leidt tot een voortdurend zit- tend leven. Hij komt op het eetspoor dat leidt tot steeds meer eten en even- tueel een hartaanval. En op het geldspoor dat leidt tot steeds weer opnieuw een verlangen naar meer geld, resulterend in inflatie. Het primaire mense- lijk contactspoor is geblokkeerd en de mens vlucht op deze secundaire spo- ren. De secundaire sporen geven de mens tenminste nog enige zin aan het le- ven.	Socialistische maatschappijkritiek	Map 39. Stukken betreffende (de werkgroep) 'Centraal Wonen', Amsterdam. 1970-1971.. 1 omslag. Document Inflatie, een hartaanval van de woonsituatie.		5
27-09-1971	Peter Bouwen	De woonsituatie met blokkade van het contactspoor is derhalve de oorzaak van alle maatschappelijke ellende en dus ook van hartkwalen en de geldontwaardiging. Aan deze ellende kan pas een einde worden gemaakt wanneer er zodanige woon- structuren komen dat de mens op het menselijk contactspoor terecht kan komen. Wanneer de mens en de mensheid doordenderen op het menselijk contactspoor zullen ze tenminste niet doordenderen op de levensgevaarlijke secundaire sporen. Sinds Marx is de maatschappelijke strijd voornamelijk gevoerd om verhoging van de arbeidsbeloning van de laagstbetaalden met name van de man, die vaak voor zijn gezin de kost moest verdienen. Dit is strijd op het geldspoor en dan nog alleen voor de man. De maatschap- pelijke strijd speelt zich derhalve voornamelijk af op een secundair spoor. Nu was dat in die tijd wel begrijpelijk omdat de materiële omstandigheden van de laagstbetaalden veel te wensen overlieten. Zowel links als rechts zitten op dit secundaire geldspoor, de ene kant wil zoveel mogelijk geld van de andere kant hebben, terwijl deze laatste zo weinig mogelijk wil afstaan. Deze strijd gaat van de vooronderstelling uit als zou geld inderdaad de hoogste waarde op aarde zijn. Uiteindelijk echter is menselijk contact belangrijker, niet alleen voor de arbeider, maar ook voor de werkgever en ook voor hun vrouwen en ook voor hun kinderen. De mens en de mensheid dienen van het geldspoor op het menselijk contactspoor te komen. Ieder mens, man of vrouw, jong of oud dient op dit contactspoor te kunnen komen. De ideaalwoning, ontmoetingsruimte in combinatie met zelfstandige wooneenheden, maakt dit contact mogelijk. En nagenoeg ieder mens heeft behoefte aan menselijk contact. Steeds weer zal hij opnieuw contacten kunnen leggen en dat ook inderdaad doen.	Socialistische maatschappijkritiek Opheffen isolement	Map 39. Stukken betreffende (de werkgroep) 'Centraal Wonen', Amsterdam. 1970-1971.. 1 omslag. Document Inflatie, een hartaanval van de woonsituatie.		6 - 7
27-09-1971	Peter Bouwen	"Juist door de bestaande woonsituatie zijn praktisch alle vrouwen gedoemd om eenzaam thuis te zitten. Door die nieuwe woonvormen zal hierin verandering komen. Dit zal niet alleen vor de vrouwen zelf een grote verandering zijn, maar ook voor de hele maatschappij. tot nu toe is de maatschappij alleen een mannenmaatschappij geweest, met als gevolg een mensheid die volledig op instorten staat."	zelfontplooiing Opheffen isolement	Map 39. Stukken betreffende (de werkgroep) 'Centraal Wonen', Amsterdam. 1970-1971.. 1 omslag. Document Inflatie, een hartaanval van de woonsituatie.		8
04-1971	Marcel Thissen	De doelstellingen van centraal wonen kunnen als volgt worden omschreven: privacy; d.w.z. "recht" doen aan de gewenste "ego"ruimte van individu, gezin of groep.	Wonen als recht	Centraal Wonen. 1e Bundeling. (Amsterdam: Werkgroep Centraal Wonen, 1971).		9
04-1971	Marcel Thissen	Karakteristieken CW: Centraal Wonen erkent voor ieder individu het recht van vrije keuze wat betreft zijn leefsituatie (en ontplooiing). Centraal Wonen onderkent, dat een dergelijke vrije keuze ondergeschikt blijft aan de gelijkberechtiging van de individuen onderling.	Wonen als recht Zelfontplooiing	Centraal Wonen. 1e Bundeling. (Amsterdam: Werkgroep Centraal Wonen, 1971).		15
04-1971	Marcel Thissen	De mens is een sociaal dier, alleen door sociale actie kan hij zijn mens-zijn ontplooiën. De vervreemding van zijn medemensen zal hem vervreenden van zijn omgeving. Als hij zijn medemens niet meer als zodanig herkent en accepteert zal hij in onvrede leven met zijn om- geving. ... Om de ontplooiingskansen te vergroten en de vervreemding tegen te gaan stimuleert centraal wonen de groepsvorming op basis van: gemeenschappelijke keuzen (belangen of voorkeuren) en gemeenschappelijke gedragsregelen.	Zelfontplooiing	Centraal Wonen. 1e Bundeling. (Amsterdam: Werkgroep Centraal Wonen, 1971).		15
02-1971	Dirk Halfwerk	Wat kunnen de motiveringen zijn voor deelname van de mensen om op een an- dere, meer directe, manier betrokken te zijn bij de eigen woning en juist ook bij de eigen woonomgeving. Het is duidelijk dat er nogal verschillend over wordt gedacht en dat men zich verschillende situaties voor ogen heeft.	Vrijmaken van tijd zelfontplooiing	Centraal Wonen. 1e Bundeling. (Amsterdam: Werkgroep Centraal Wonen, 1971).		16
02-1971	Wouter Hubers	a. In het vastomlijnde gezinsverband met de duidelijke rolverwachtingen, voelt de vrouw zich gefrustreerd door niet ook naar buiten te kunnen treden in het maatschappelijke leven anders dan door huisvrouw te zijn. Zij (en haar man) wil voorzieningen, die haar rol van huissloof groten- deels vervangen, in de vorm van "creches" met "leidster(s)", een cen- trale keuken, als een restaurant, met een kok (tenminste) etc., in het algemeen een verzorging die vrijblijvend n. l. niet verplichtend moet zijn. ... De betrokkenheid van de mensen onderling zal niet groot zijn, slechts kleinere groepen zullen elkaar beter leren kennen. De meesten zullen hun contacten naar buiten toe (de maat- schappij) moeten onderhouden, waardoor deze vorm van centraal wonen ge- integreerd in zijn omgeving zal staan.	Zelfontplooiing	Centraal Wonen. 1e Bundeling. (Amsterdam: Werkgroep Centraal Wonen, 1971).		18
1971	Dick Bakkum	De polarisering maatschappij - gezin en de als gevolg hiervan toegenomen vereenzaming en isolement van het individu veroorzaakte een zoeken naar andere structuren waarin tegemoetgekomen kon worden aan het gemis van sociale contacten in de dagelijkse leefsituatie. Bovendien begon voor velen ook het gezinsverband dwangmatige trekken te vertonen, die een vrije individuele ontplooiing naar een optimale zelfstandigheid belemmer- de. Zodoende is in de laatste jaren een groeiende belangstelling voor en pogingen tot het realiseren van communes als alternatief waar te nemen. Helaas moet ook gekonstateerd worden dat vele communes na korte tijd op- houden te bestaan vanwege het optreden van onoplosbare conflictsituaties	Opheffen isolement Zelfontplooiing	Centraal Wonen. 1e Bundeling. (Amsterdam: Werkgroep Centraal Wonen, 1971).	Deel van langere tekst met als conclusie dat Centraal Wonen gezien kan worden als een bewuste gezins-commune met meer slagingskansen dan de communes die op dat moment in trek zijn.	18

Datum	Persoon/instantie	Quote	Doel	Archiefstuk	Opmerkingen	pagina
1971	Dick Bakkum	Getrouwd zijn betekent in de praktijk veelal het opgedrongen krijgen van een bepaalde voorgeschreven rol: de taak van de vrouw is voornamelijk geconcentreerd op het huishouden, de zorg voor het huis, de woning, de kinderen, koken, huishoudelijke organisatie enz.; de taak van de man ligt in de zorg voor het levensonderhoud van zijn gezin, dus een plaats innemen in de maatschappij, waarvan de keuze niet zozeer bepaald wordt door individuele behoeftebevrediging op grond van eigen kwaliteiten maar meer op de grootte van de geldelijke beloning. In beide rollen ligt een stuk dwangmatigheid: de huisvrouw wordt door genoemde taakverdeling de weg naar de maatschappij in feite geblokkeerd. Voor de man is het praktisch onmogelijk zich intensief met huishoudelijke zaken bezig te houden, of zich geheel in te kunnen zetten voor de opvoeding van zijn kinderen; in het ideale geval zal hij zich er zoveel mogelijk mee bezig houden, dat wil zeggen in zoverre dit zijn eigenlijke taakvervulling niet doorkruist. Om die dwangmatigheid op te heffen (althans te verminderen) pleit zij [Lies van den Donk-Dooremaal] voor een soort coöperatief verband tussen een aantal gezinnen en alleenstaanden. Met andere woorden door een gezamenlijke aanpak van zaken het dagelijks leven betreffende, dus ook en vooral het wonen, kan een veel betere taakverdeling worden bereikt en dus de mogelijkheid los te komen van de specifieke rollen van man en vrouw, zoals die worden opgelegd door de heersende opvattingen in de maatschappij.	Zelfontplooiing	Centraal Wonen. 1e Bundeling. (Amsterdam: Werkgroep Centraal Wonen, 1971).		19
1971	Dick Bakkum	Doelstelling modellen voor alternatieve leefgemeenschappen. Indien het doel ervan is, het verminderen of opheffen van het sociale isolement van alleenstaanden en gezin, betekent dit het bestrijden van een symptoom. De gewenste alternatieve vormen kunnen weliswaar tot situaties leiden, van waaruit het gemakkelijker is te komen tot een maatschappij-critische houding en tot de daaruit voortvloeiende acties tot maatschappijverandering, maar het gevaar van een geraffineerde aanpassing aan het vigerende consumptieve systeem is zeer reëel. Als deze leefgemeenschappen, hoe ze ook theoretisch voorbereid en gestructureerd zijn in modelreeksen, als enig doel hebben het vergroten van psychisch materieel comfort van de groepsleden, zullen zij bijna zeker tot continuïteit van de consumptie maatschappij leiden, zij het dan in gewijzigde vorm, maar wezenlijk verandert er niets, omdat de werkelijke oorzaak gelegen is in de vervreemding. Dit betekent, dat de zo hoopvol opgezette alternatieven al tevoren gedoemd zijn tot mislukking, want of ze zullen weer in een isolement vervallen indien ze voldoende weerstand kunnen bieden aan het systeem of ze conformeren zich met het systeem met als gevolg een handhaving van competitie mentaliteit naar buiten en geborgenheid (gezien de laatste berichten is ook dit de vraag) naar binnen, wat neerkomt op de gezins-situatie van voor het experiment. Om een werkelijk alternatief te kunnen bieden sal naast bovengenoemde motieven een sociaal-politiek moment niet kunnen ontbreken. Dit is echter gebonden aan de mentaliteit van de deelnemers en hun motivatie van deelname aan deze alternatieve leefgemeenschappen. Overigens doet dit aan de vorm van de modellen niets af, of anders gezegd: door de modellen wordt nog geenszins bepaald of de erop gebaseerde gemeenschap maatschappij-conform dan wel maatschappij-critisch is, met andere woorden beide richtingen zijn mogelijk binnen hetzelfde model. Het doorbreken van individueel isolement alsmede invoering en uitbouw van solidariteit tussen de groepsleden is mijns inziens een krachtig hulpmiddel om tot maatschappij-critische mentaliteit dan wel tot het voeren van politieke acties te komen, omdat het isolement sterk belemmerend kan werken, ten aanzien van de hoop op het realiseren van een betere samenleving. Op deelname aan acties, welke gericht zijn tegen de fundamentele uitgangspunten van de bestaande orde, zullen door die gevestigde orde sancties worden toegepast, waardoor men als eenling zeer kwetsbaar is, als groep echter moeilijker grijpbaar en derhalve sterker ten opzichte van het repressieve systeem.	Socialistische maatschappijkritiek	Centraal Wonen. 1e Bundeling. (Amsterdam: Werkgroep Centraal Wonen, 1971).		23
02-02-1971	Luca Dosi-Defini	De actie Centraal Wonen is naar mijn mening vooral ontstaan uit een sociaal probleem: dat om door middel van een andere manier van wonen het isolement te doorbreken en de oppervlakkigheid van de menselijke relaties, die te wijten is aan de veelvuldigheid van de contacten, en de vervreemding ten gevolge daarvan, die een van de grootste problemen van de moderne mens vormen. Deze behoefte is men gaan voelen sinds de familiebanden losser zijn geworden en (zoals reeds eerder met de religie was gebeurd) hun "middel-puntzoekende kracht" hebben verloren. Het lijkt mij noodzakelijk dit punt duidelijk te stellen: Centraal Wonen is niet alleen maar een economisch probleem of een probleem van stadsplanning, het is een sociaal probleem, het is een diep menselijk probleem: het is een poging (een van de vele) van de mens om aan het isolement te ontkomen.	Opheffen isolement	Centraal Wonen. 1e Bundeling. (Amsterdam: Werkgroep Centraal Wonen, 1971).	Ingezonden brief over persoonlijke motivatie voor CW	26
02-02-1971	Henri Seegers	- mogelijkheid "voor iedereen" om te komen tot een bewuste en vrije positiebepaling, onafhankelijk van hypocriete maatschappelijke normen - sociale elementen in mezelf temperen (bijv. isolement is frustrerend voor de ander en mezelf); groep kan gedrag van persoon reguleren zonder zijn personality aan te tasten; afschaffen van onvaarachtige fatsoensnormen, alleen de waarheid is van belang - ontplooiingsmogelijkheden worden uitgebreid.	Opheffen isolement Zelfontplooiing	Centraal Wonen. 1e Bundeling. (Amsterdam: Werkgroep Centraal Wonen, 1971).	Ingezonden brief over persoonlijke motivatie voor CW	27

Datum	Persoon/instantie	Quote	Doel	Archiefstuk	Opmerkingen	pagina
16-02-1971	Evert van Voskuilen	<ul style="list-style-type: none"> - breking isolement individu - weerbaarheid tegen invloeden van buitenaf - gemeenschappelijke verantwoordelijkheid ten aanzien van je medemens en zodoende bijdragen tot algemeen welzijn - door meer contacten met mensen in de groep verrijk je ook jezelf in menselijkheid en kennis, op wetenschappelijk, sociaal, arbeids- en andere terreinen - gemeenschappelijk, materieel en vooral geestelijk bezit kweekt ver- antwoordelijkheid voor elkaar en draagt op die wijze bij tot een vol-lediger mens zijn - te kunnen aansluiten bij een veranderende maatschappijstructuur waar- bij aangetipt kan worden de man-vrouw-kind-maatschappij verhouding - het kunnen volgen van de samenleving en zijn structuren en daardoor een structuur als omschreven in George Orwell's "1984" vermijden. 	Opheffen isolement Zelfontplooiing	Centraal Wonen. 1e Bundeling. (Amsterdam: Werkgroep Centraal Wonen, 1971).	Ingezonden brief over persoonlijke motivatie voor CW	30
16-02-1971	Mirian van der Linden	In deze tijd bestaat er helaas een verschil tussen de studerende en de werkende jeugd. In hoeverre hieraan beide schuldig zijn daargelaten. Centraal Wonen biedt grotere ontplooiingsmogelijkheden voor de werkende jongeren. Die voor hen beperkt zijn daar er nagenoeg geen plaats is voor idealen waarmee zij kunnen experimenteren aangezien hun beroep daarvoor niet de noodzakelijke vrijheid laat. Door centraal Wonen worden zij, vrijwillig, geconfronteerd met andere vormen (zoals getrouwd zijn, kinderen, gezin, studenten, informatie, vrijetijd, enz.). Als de leden van de groep deelnemen aan verschillende maatschappelijke groeperingen (zoals werk/studie e.d.) kan er geen groep gevormd worden als er discriminatie (in de zin van scheidingen tussen de maatschappelijke groeperingen) bestaat.	Gelijktrekken groepen	Centraal Wonen. 1e Bundeling. (Amsterdam: Werkgroep Centraal Wonen, 1971).	Ingezonden brief over persoonlijke motivatie voor CW	32
1971	Albert Kuiper	<p>Het individu, dat deel uitmaakt van een gesin en in mijn geval van een gezin met jonge kinderen, zal zijn motivatie richten op de problemen binnen zijn gezin en problemen binnen het gezin in het algemeen, die daarom aan te merken zijn als manco's van de gehele maatschappij:</p> <p>De door mij gevoelde gebreken van het huidige gezinsverband zijn:</p> <p>1. De vaste rollen, die man en vrouw binnen het gezin dienen te vervullen. Dit rolgedrag is een belemmering voor de ontplooiing van de gezinsleden (volwassenen en kinderen). De man wordt in de huidige samenleving hoger betaald voor dezelfde werkactiviteiten. De man krijgt meer kansen. Kortom, hij wordt maatschappelijk min of meer gedwongen de rol van geldmaker op zich te nemen. De vrouw bezit fysiek de mogelijkheid kinderen te baren. Deze eigenschap dient echter niet in te houden, dat zij daarmee ook bij uitstek geschikt is voor de opvoeding van de kinderen. Deze rol kent de maatschappij de vrouw toe binnen het gezin. Indien men zich niet wenst te conformeren aan dit opgelegde rollenpatroon, pleegt de maatschappij zowel materieel als immaterieel schade op de gezinsleden (man, vrouw en kinderen).</p> <p>2. Omdat de opvoeding van de kinderen voorbehouden blijft aan de vrouw op de eerste plaats en aan de man op de tweede of derde plaats en omdat buiten dit tweetal zelden een buitenstaander een element toevoegt aan het opvoedingssysteem, zullen de kinderen sterk gericht zijn op de moeder en een beetje op de vader en helemaal niet op de buurman van de hoek. Dat betekent een te beperkt kader, waarbinnen de opvoeding plaatsvindt. Een kind heeft recht op een rijker ervaringsmilieu dan 1 à 2 volwassenen en in het beste geval een broertje of zusje.</p> <p>C.W. biedt in een bepaalde vorm de mogelijkheid de gangbare gezinsstructuur open te breken. De man binnen de woongemeenschap zonnig voor zijn eigen gewilde ontplooiing een verzorgende taak toe te delen. De vrouw naar behoefte te ontheffen van de volledige opvoedingstaak, zodat een ontwikkeling in een ruimer maatschappelijk verband tot de mogelijkheden behoort. De kinderen een rijker ervaringsmilieu te verschaffen met meerdere volwassenen dan de ouders en meerdere kinderen dan de broertjes of zusjes.</p>	Kinderopvoeding collectief Zelfontplooiing	Centraal Wonen. 1e Bundeling. (Amsterdam: Werkgroep Centraal Wonen, 1971).	Ingezonden brief over persoonlijke motivatie voor CW	33

Datum	Persoon/instantie	Quote	Doel	Archiefstuk	Opmerkingen	pagina
1971	Marcel Thissen namens Centraal Wonen, de landelijke organisatie (nog niet officieel LV CW, voorloper van)	<p>Vele Nederlanders hebben niet alleen te maken met woningnood maar ook met woonnood of beter leefnood; daarmee wordt bedoeld dat de huidige wijze van wonen het leven van de mens, zoals velen zich dat wensen, onmogelijk maakt.</p> <p>Wat willen mensen van vandaag zoal? Bejaarden willen niet opgeborgen worden in een bejaardenflat. De vrouw van een gezin wil niet zoveel tijd kwijt zijn aan weinig bevredigende bezigheden als afwas, het schoonhouden van het huis, het koken, inkopen doen. Kinderen zouden liever op-groeien in een groter groepje dan alleen het eigen zusje of broertje. Ongehuwde moeders en weduwen missen de manlijke inbreng in de begeleid- ding van hun kinderen, Vaders zouden graag, samen met hun vrouw, de kostbare vroege avonduren aan hun kinderen wijden. Ouders zouden hun kinderen een betere speelruimte willen geven, waar dezen naar hartelust lawaai kunnen maken en kliederen met verf en krijtjes, zonder voortdu- rend te moeten oppassen of het behang van kleur verandert. En ga zo maar door.</p> <p>Uitgangspunt van al deze wensen is de persoonlijke vrijheid en ontplooiingsmogelijkheden van de grote en kleine mens. Hij "moet" veel wat hij niet graag doet en een aantal dingen die hij graag zou willen, zijn niet mogelijk. De vraag is: zou het mogelijk zijn voor dit probleem mede een oplossing te vinden door het veranderen van de woonsituatie? Zou het mogelijk zijn een aantal zaken gemeenschappelijk te doen of ge- meenschappelijk te regelen, centraal? Bijvoorbeeld een centrale keuken, eventueel met eetgelegenheid, een centrale wasgelegenheid, een dagver- blijf voor de kinderen, een centrale ziekenboeg, eventueel als logeerkam- ers te gebruiken, een babyfoonsysteem! En wel naast de eigen woning voor de eigen privacy; dit ter onderscheiding met een commune. Het lijkt dat op deze wijze van wonen vele praktische vragen zijn op te lossen, zoals ook het belangrijke probleem van de desintegratie van de maatschappij wordt aangepakt. Bejaarden, alleenstaanden en gehuwden hebben weer met elkaar te doen.</p>	Gelijktrekken groepen Wonen als recht zelfontplooiing	Centraal Wonen. 1e Bundeling. (Amsterdam: Werkgroep Centraal Wonen, 1971).		43
20-12-1969	Heleen Thissen - Romonescu	„Natuurlijk gaat het niet primair om economische overwegingen, maar om de ontevredenheid van veel mensen met de woon- en leefsituatie van nu. Grote groepen zitten klem. Er was een gescheiden vrouw op dat weekend. Als ze op kantoor zat, moest het kind zolang bij de grootouders blijven. Van opvoeding was geen sprake. Hoeveel contactarmoede is er onder de alleenstaanden, de bejaarden? Datzelfde kun je zeggen van de gehuwde vrouw, die opgesloten zit in haar hokje tussen kookpot en stofzuiger. Vaak heeft ze vóór het huwelijk een beroep uitgeoefend, maar de maatschappij verandert zo snel, dat ze op latere leef- tijd niet meer aan de slag komt, omdat ze qua kennis en ontwikkeling gewoon achterop geraakt is. Haar opleiding is dan een waardeloze investering geweest. En ook wanneer zo'n vrouw er helemaal niets voor voelt om te blijven werken, dan hoeft de aanwezigheid van kinderen in haar gezin toch geen reden te zijn om haar ineen sociaal isolement te dringen? Onze plannen geven een bruikbaar alternatief". Een stel algemene uitgangspunten staan al op papier. Aantrekkelijke suggesties. Een woonwijk voor bv. 150 of 200 mensen (bungalows, eengezinshuizen), als een hoefijzer gegroepeerd. En daarbij een dienstencentrum met allerlei collectieve voorzieningen."	Opheffen isolement Wonen als recht Werkende moeders / huisvrouwen	Centraal Wonen; samen doen wat samen kan en dan meer tijd hebben om jezelf te zijn. "De nieuwe Limburger". Maastricht, 20-12-1969, p. 21.		
20-12-1969	Heleen Thissen-Romonescu	Veel mensen hebben iets tegen de crèche, ik deel de meeste bezwaren niet. Tegenwoordig loopt het kinderaantal flink terug, dus worden de contactmogelijkheden voor zo'n kind geringer. In zijn vroegste levensfase wordt een kind geïsoleerd, inde wintermaanden komt het, zelfs met niemand in aanraking. Wij maken er een kweekprodukt, een kasplantje van, terwijl het inde natuur van ieder kind zit om voor zijn zaakjes te knokken. Thuis hoeft en kan dat meestal niet. In een crèche leert, het te leven in groepsverband, daar krijgt het een groter referentiëkader dan alleen de eigen ouders. Bovendien heb je met zo'n crèche weer iets terug van de oude gezinsgrootte. Ons plan heeft ook het voordeel, dat de moeder als ze thuis is volledig voor de kinderen beschikbaar is...	kinderopvoeding collectief	Centraal Wonen; samen doen wat samen kan en dan meer tijd hebben om jezelf te zijn. "De nieuwe Limburger". Maastricht, 20-12-1969, p. 21.		
20-12-1969	Michel Thissen	In hoeverre, kan men zich afvragen, komt het aspect privacy by centraal wonen in de knel? Drs. Thissen: „Ik geloof, dat dat helemaal aan jezelf ligt. Gebruik maken vaneen centrale eetzaal of je kind naar de crèche doen hoeft nog helemaal niet" te betekenen, dat je de privésfeer van het gezin overboord gooit. Ik dacht juist, dat er door het afstoten van allerlei onaantrekkelijkheden en beslomeringen veel meer tijd en daardoor mogelijkheden worden vrijgemaakt om jezelf te zijn, aandacht te hebben voor elkaar en voor de kinderen. En dan zal het van de individuele instelling van de mensen afhangen, wat er in de collectieve sector wordt gedaan. Studie, hobby's, bar, maar dat zijn dan gewoon mogelijkheden tot onderling contact. Niemand is verplicht om daarvan gebruik te maken".	Vrijmaken van tijd Zelfontplooiing	Centraal Wonen; samen doen wat samen kan en dan meer tijd hebben om jezelf te zijn. "De nieuwe Limburger". Maastricht, 20-12-1969, p. 21.		
07-03-1970	Lies van den Donk-Dooremaal	„Het is echt geen exclusief idee, we hebben al veel mensen gesproken die er zelf hun gedachten over hebben laten gaan. Ik zelf heb gedacht: natuurlijk moet ik voor de kinderen zorgen, maar als die naar school zijn gaan er per dag vijf uren voorbij waarin ik eigenlijk vrij zou kunnen zijn om iets voor mezelf te kunnen doen. En dat is nu niet mogelijk". Via een ingezonden stuk in De Nieuwe Linie ontstond het idee van Centraal Wonen.	Werkende moeders / huisvrouwen	Mevrouw Van de Donk-van Dooremaal voelt voor een commune. De tijd is rijp voor "Centraal Wonen". "Limburgsch dagblad". Heerlen, 07-03-1970, p. 10.		
07-03-1970	Lies van den Donk-Dooremaal	U hebt relatief weinig reacties gekregen uit arbeiderskringen. Ook andere activiteiten op deze en vergelijkbare gebieden kampen met dit probleem. Vindt u dat geen handicap? „Ja en nee. Het is natuurlijk niet leuk dat juist de grote massa niet reageert. Het is wat men zou kunnen noemen de middle class die wij krijgen. Wij willen ons daardoor niet laten tegenhouden. Voorlopig houden wij het erop dat de grote massa wellicht los zal komen als er eenmaal concreet iets gerealiseerd is".	klassenverschillen	Mevrouw Van de Donk-van Dooremaal voelt voor een commune. De tijd is rijp voor "Centraal Wonen". "Limburgsch dagblad". Heerlen, 07-03-1970, p. 10.		

Datum	Persoon/instantie	Quote	Doel	Archiefstuk	Opmerkingen	pagina
07-03-1970	Lies van den Donk-Dooremaal	Laten we het eens van een andere kant benaderen: in de straat waar u woont, hoeveel gezinnen wonen daar? Laten we zeggen: twintig. Dan zijn er in die straat bijna zeker: 20 volautomatische wasmachines, 20 grasmaaimachines, 20 radio's (misschien wel meer), 20 tv-toestellen, toch altijd een stuk of 7 elektrische boormachines en ga zo maar door. Vraagt u zich dan ook nog eens af: Ben ik wel zo deskundig in het opvoeden van kinderen? Kan ik eigenlijk wel zo goed koken? Moet ik de dure opleiding die ik heb genoten (tot onderwijzeres, apothekersassistent, typiste, verpleegster) maar ongebruikt laten en vervelende karweitjes als vloeren boenen en ramen zemen blijven opknappen? Wie dat van die wasmachines en zo eigenlijk inderdaad een verspilling vindt en de vragen met „nee” beantwoordt is eigenlijk al rijp voor een van de gespreksgroepen van Centraal Wonen. Centraal Wonen wil komen tot oprichting van in eerste instantie één, later veel meer groepen van mensen die samen centrale voorzieningen voor de groep financieren en min of meer vast met elkaar in groepsverband leven.	Minder consumptie	Mevrouw Van de Donk-van Dooremaal voelt voor een commune. De tijd is rijp voor "Centraal Wonen". "Limburgsch dagblad". Heerlen, 07-03-1970, p. 10.		
08-03-1970	Lies van den Donk-Dooremaal	Wat zijn de grote voordelen? „Behalve dan dat we niet zoveel geld meer verspillen aan van alles en nog wat dat we maar zelden gebruiken is natuurlijk het voordeel dat vrouwen die hun opleiding, door de staat bekostigd, ook rendabel kunnen maken, al hebben ze kinderen; dat de opvoeding van de kinderen niet alleen „socialer” gebeurt, maar ook onder deskundige leiding, ook en vooral vóór ze naar de kleuterschool gaan; dat in het algemeen een sfeer geschapen wordt waarin de mensen elkaar beter kunnen aanvullen —al was het maar bij het doen van reparaties aan auto of bromfiets”.	Minder consumptie Kinderopvoeding collectief	Mevrouw Van de Donk-van Dooremaal voelt voor een commune. De tijd is rijp voor "Centraal Wonen". "Limburgsch dagblad". Heerlen, 07-03-1970, p. 10.		
06-04-1970	Michel Thissen	„Als men even stilstaat bij de huidige woon- en leefwijze van wij Nederlanders, kan het niet anders of men stoot op enkele typische situaties: iedere morgen opnieuw ontwaken een aantal mensen, die precies hetzelfde werk gaan doen: koffie zetten, boterhammen smeren, kinderen aankleden en zorgen dat ze naar school komen, de was doen, eten koken, afwassen en ga maar door. Dit gebeurt huis aan huis, of men er zin in heeft of niet. Elke huisvrouw heeft bij deze taakuitoefening de beschikking over een eigen huishoudelijke apparatuur: koelkast, wasmachine, stofzuiger, fornuis enz. Onze samenleving, die zo tuk is op efficiency, heeft minstens vergeten achter deze huishoudelijke investeringen een vraagteken te zetten. Ook is het mogelijk dat deze huishoudelijke taken de vrouw niet zo liggen en zij bij voorbeeld liever gedeeltelijk buitenshuis zou willen werken. Het spreekt vanzelf dat de verplichte huishoudelijke werkkring weinig mogelijkheden overlaat. De starre rolverdeling van man en vrouw wordt daardoor in de hand gewerkt. De individuele ontplooiingskansen van een ieder worden beperkt.	Minder consumptie Werkende moeders / huisvrouwen Zelfontplooiing	Tussen kibboets en commune maar dichter bij de eerste door YVONNE LAUDY. "De Telegraaf". Amsterdam, 06-04-1971, p. 35.		
06-04-1970	Michel Thissen	„Een ander punt”, aldus Michel Thissen, „is dat de gezinssamenleving eigenlijk als enige „normale” levenswijze wordt beschouwd voor elk individu. Men vergeet dat die gezinnen maar een gedeelte van de grote samenleving uitmaken. , Voor andere groepen zoals vrijgezellen, weduwen, ongehuwde moeders en bejaarden heeft men aparte hokjes gecreëerd. Bejaarden stopt men in bejaardentehuizen, ongehuwden, verpleegsters, studenten in andere speciale tehuizen. Kortom, alles wat als groep geïdentificeerd kan worden, veegt men op een grote hoop en dan maar lang en gelukkig leven. Het gevolg is een steeds verder voortschrijdende isolatie van deze groepen en dus meer vereenzaming, meer beperking van de ontplooiingskansen en versmalling van de gezichtskring.	Opheffen isolement	Tussen kibboets en commune maar dichter bij de eerste door YVONNE LAUDY. "De Telegraaf". Amsterdam, 06-04-1971, p. 35.		
06-04-1970	Michel Thissen	„Het zou best kunnen zijn dat bepaalde groepen mensen relatief meer voelen voor deze nieuwe woonvorm, omdat zij bij voorbeeld door hun werk of interesse zich intensief bezighouden met de huidige woonsituatie. Maar dan is het ook waarschijnlijk dat deze elitevorming een tijdelijk karakter heeft. Zodra anderen de mogelijkheden en voordelen van Centraal Wonen gaan onderkennen — omdat ervaringen uit de praktijk bekend worden — zal het voor hen ook gemakkelijker zijn voor deze woonvorm te kiezen”	klassenverschillen	Tussen kibboets en commune maar dichter bij de eerste door YVONNE LAUDY. "De Telegraaf". Amsterdam, 06-04-1971, p. 35.		

Datum	Persoon/instantie	Quote	Doel	Archiefstuk	Opmerkingen	Pagina
1970	Dolle Mina	Wat was voor het CRM de reden om het initiatief tot het oprichten van deze proefcreche te nemen? In de eerste plaats was er de gedachte, gevoed door publicaties uit binnen- en buitenland, aan de bijdrage die het kindercentrum zou kunnen leveren aan de compensatie van in het milieu ontbrekende factoren.	Kinderopvoeding collectief	Map 92. Knipsels betreffende kinderopvang. 1970-1972. 1 omslag. Persbericht Het Projekt Proefkreche '70 van de Stichting Kreche en Wetenschap.		1
1970	Dolle Mina	Wat was voor het CRM de reden om het initiatief tot het oprichten van deze proefcreche te nemen? In een aantal landen waar men grote verschillen heeft tussen het gemiddeld bereikte opleidingsniveau van kinderen uit de verschillende sociale milieus, streeft men naar middelen om tot meer "gelijke kansen" te komen. Één van die gelijke kansen is een gelijk opvoedingsmilieu in de eerste levensjaren, omdat men steeds meer us gaan beseffen dat we er in die eerste jaren om en aan het kind gebuurt van doorslaggevende invloed is op wat het later kan bereiken	Kinderopvoeding collectief	Map 92. Knipsels betreffende kinderopvang. 1970-1972. 1 omslag. Persbericht Het Projekt Proefkreche '70 van de Stichting Kreche en Wetenschap.	Socialistische overtuiging	1
1970	Dolle Mina	Maar het project proefcreche heeft nog een andere functie Het heeft er alle tekenen van dat onze maatschappij op dit punt snel aan het veranderen is. Opeens beseffen talloze moeders dat het eigenlijk heel fijn zou zijn om hun jonge kinderen enkele uren per dag aan een ander toe te kunnen vertrouwen en opeens worden zij daar door mensen om hen heen niet meer lelijk op aangekeken	Vrijmaken van tijd	Map 92. Knipsels betreffende kinderopvang. 1970-1972. 1 omslag. Persbericht Het Projekt Proefkreche '70 van de Stichting Kreche en Wetenschap.		2
1972	Dolle Mina	Funktie van het gezin. Het hedendaagse gezin heeft een belangrijke functie bij het in standhouden van deze maatschappij. De rol van de vrouw is hierbij van groot belang. Een ondernemer die een getrouwde man in dienst neemt, huurt in feite twee mensen voor één loon, een man die bij hem in het bedrijf werk verricht en een vrouw die zorgt dat de man thuis verzorgd wordt, emotioneel opgevangen wordt, zich kan ontspannen en zo- doende de volgende morgen weer uitgerust aan het werk kan. Dit is een van de belangrijkste functies van het gezin in onze maat- schappij: het gezin moet een oase van rust en ontspanning zijn in een wereld voor spanningen en het is de taak van de huisvrouw de juiste sfeer te scheppen voor man en kinderen. Tevens is de vrouw degene die voor de opvoeding van de kinderen zorgt. Zij voedt als het ware de nieuwe generatie arbeidskrachten op en zal zorgen dat tegen de tijd dat het zo ver is haar kinderen aangepast het arbeidsproces in zullen gaan. Omdat de vrouw in het gezin nogal geïsoleerd is, zal zij minder op de hoogte zijn met nieuwe ontwikkelingen in de maatschappij en geneigd zijn jaar kinderen traditioneel op te voeden. Voor de man is het gezin een belemmering om zich strijdbaar op te stellen in de maatschappij en met name in zijn arbeidssituatie. Misschien wil hij het wel, maar hij zal zich vaak inhouden omdat zijn gezin financieel afhankelijk van hem is. "Een getrouwde man is een betrouwbare werknemer". Een huisvrouw wil graag een goede huisvrouw zijn. Daar speelt de reclame op in. On een betere huisvrouw te zijn dan anderen moet zij witter dan wit wassen, dure huishoudelijke apparaten kopen enz. Op die manier wordt de man gestimuleerd meer te verdienen, bijvoorbeeld door carrière te maken of overwerk te doen. Door al deze factoren levert het gezin een belangrijke bijdrage aan de instandhouding van deze maatschappijvorm. Doorbreking van deze gezinsstructuur is een van de voorwaarden tot de emancipatie van de mens. Om te komen tot een maatschappij waarin mensen niet verdeeld worden in mensen met vrouwjesrollen en mensen met man- netjesrollen. In elke maatschappij is een taakverdeling noodzake- lijk, maar deze mag niet gebaseerd zijn op kunstmatig gekweekte tegenstellingen tussen man en vrouw.	Zelfontplooiing Maatschappijkritiek	Map 12. Stukken betreffende de oprichting, doelstelling en organisatie. 1970-1972.. 1 omslag. Pamflet Wat wil Dolle Mina.	Feminine Mystique en One-Dimensio 6 - 7	
1972	Dolle Mina	Zo hoort het in onze maatschappij; wanneer je trouwt krijg je "vanzelfsprekend" kinderen. Trouw je niet, dan krijg je "vanzelf- sprekend" geen kinderen. Onze maatschappij is ingesteld op volle dige gezinnen, die zich aan de normen hebben te houden. Samenstel- ling: vader moeder kind (eren). Vader is kostwinner, moeder is de verzorgster, zij neemt de kinderen en keuken voor haar rekening en is economisch afhankelijk van haar man. Een ongehuwde moeder (en met haar veel andere alleenstaan- de ouders) heeft een dubbele taak: kostwinster en opvoedster. Daar wordt nauwelijks rekening mee gehouden in de voorzieningen, die er (niet) zijn. Er is een gebrek aan: kinderopvang, gemeenschappe lijke voorzieningen, aangepaste woonruimte, part-time werkmogelijk heden, mogelijkheden tot her- en bijscholing e.d. Een kind heeft een vader nodig wordt er gezegd. Als vaders dan zo belangrijk zijn voor kinderen, waarom krijgen ze dan zo weinig kans om aan de opvoeding mee te doen? Waarom worden ze gedwongen hele dagen te werken, zodat ze hun kinderen nauwelijks zien? Een voorbeeld van diskriminatie van ongehuwde t.o.v. gehuwde moeders: een meisje dat op 16-jarige leeftijd trouwt wordt daar mee volwassen. Dat houdt o.a. in dat ze de voogdij krijgt over haar kind. Voor ongehuwde moeders bestaat zo iets niet: zij kunnen pas voogdij over hun kind krijgen, wanneer ze 21 zijn. En ook dan kost het moeite, door de erg hoge eisen die aan hen gesteld worden. Daarom eist Dolle Mina dat de meerderjarigheidsgrens omlaag gaat. Dolle Mina eist bovendien dat ongehuwde moeders dezelfde rechten hebben als gehuwde moeders.	Gelijktrekken groepen zelfontplooiing	Map 12. Stukken betreffende de oprichting, doelstelling en organisatie. 1970-1972.. 1 omslag. Pamflet Wat wil Dolle Mina.		9

Datum	Persoon/instantie	Quote	Doel	Archiefstuk	Opmerkingen	Pagina
1972	Dolle Mina	<p>In de grote steden, en ook daarbuiten, heerst woningnood: hoeveel kinderen moeten genoeg nemen met enkele vierkante meters speel ruimte binnenshuis? Bij de woningbouw wordt nauwelijks rekening gehouden met kinderen. Flats zijn gehorig, te klein, met tochtige gevaarlijke galerijen, dito trappen, kleine balkonnetjes e.d. Buitenshuis wordt alles opgeofferd aan het grote mensen-verkeer. Natuur, rust en lucht zijn ver te zoeken. Welke moeder (of vader) durft haar kleintjes veilig buiten te laten spelen als ze geen tuin heeft? Parkeerplaatsen gaan voor speelplaatsen, wegverbredingen vóór stoepverbredingen en er zijn onderhand zoveel auto's dat er ook vaak op de stoepen geen doorkomen meer aan is.</p> <p>Het kind moet noodgedwongen zijn vertier zoeken achter moeders rokken (achter vaders broek komt nog niet veel voor), maar mag niet teveel lawaai of rommel maken, en komt te weinig in contact met leeftijdgenootjes. Bovendien is het de vraag of iemand die de hele dag opgesloten in huis zit met een kind, en daarnaast het huishouden moet doen, altijd wel even rustig en aandachtig voor het kind kan zijn. Volgens Dolle Mina zijn de omstandigheden waaronder kleine kinderen opgroeien thuis, verre van ideaal, ook niet voor de moeder. Zij heeft door de voortdurende aanwezigheid van haar kind (eren) weinig of geen kans dingen te doen die voor haar ontplooiing minstens zo belangrijk zijn als het moederschap.</p> <p>Kresjes onder goede leiding leveren een belangrijke bijdrage aan de vorming van het heel jonge kind. Onderzoekingen hebben uitge-wezen dat kresj-kinderen veel kreatiever, zelfstandiger e.d. op de kleuterschool komen dan kinderen die niet op een kresj waren. Bovendien raken kinderen op kresjes al vroeg vertrouwd met andere volwassenen dan de ouders, waardoor ze straks bij de juf op de kleuterschool (waar blijven de mannelijke kleuterleiders?) zich eerder thuis zullen voelen. Door een veelvuldig contact met hun leeftijdgenootjes leren ze samen te spelen en met elkaars wensen rekening te houden.</p> <p>Op het ogenblik is de toestand zo dat voor de meeste gezinnen kresjes niet te betalen zijn. Daarom eist Dolle Mina: gratis kresjes en speelzalen! Want aangezien de maatschappij in zijn ge-heel belang heeft bij gezonde kinderen, is het onredelijk om al-le energie en onkosten om deze gezondheid te bereiken, in de eerste plaats bij de ouders te leggen.</p>	Opheffen isolement Kinderopvoeding collectief zelfontplooiing	Map 12. Stukken betreffende de oprichting, doelstelling en organisatie. 1970-1972.. 1 omslag. Pamflet Wat wil Dolle Mina.		9 - 10
1972	Dolle Mina	<p>Momenteel is het zo, vooral in de stad waar de jongere kinderen niet alleen naar school kunnen, dat moeders zich een rotje sjouwen om 4x per dag heen en terug naar school te gaan, voor- al als ze dan nog 2 kinderen op verschillende scholen heeft. (iedere man die zegt dat vrouwen met jonge kinderen weinig te doen hebben, moeten het zelf maar eens proberen!) Op deze manier wordt het een vrouw met kinderen op de lagere school onmogelijk gemaakt om iets met haar tijd te doen, omdat haar hele dag ver snipperd wordt. Dolle Mina stimuleert opvangmogelijkheden voor de tussen de middag en ná 4 uur. Voor tussen de middag werd van-uit Dolle Mina de Stichting Broodje Mee opgericht.</p>	Vrijmaken van tijd	Map 12. Stukken betreffende de oprichting, doelstelling en organisatie. 1970-1972.. 1 omslag. Pamflet Wat wil Dolle Mina.		11
1972	Dolle Mina	<p>Bij traditionele woningbouw wordt er hoofdzakelijk uitgegaan van het traditionele gezin, waardoor andere vormen van samenleven vrijwel onmogelijk zijn. Waar niet aan gedacht wordt, is of de kolossale flatblokken en eenvormige woonwijken het welzijn van die gezinnen ten goede komen. Kijk alleen maar naar de kinderen: op straat spelen en vriendjes maken is er vaak niet bij. Wie niet tot een volledig gezin behoort, zit bijna helemaal in de ver-geethoek. Wat er voor deze laatste categorie is gebouwd, iso- leert deze als groep van alle andere mensen. We hoeven hierbij maar te denken aan de vrijgezellen- en bejaardenflats. Wie niet bij zijn "lotgenoten" wil zitten, is meestal aangewezen op de vrije sektor, maar er zijn maar weinigen die dat kunnen betalen. Natuurlijk zijn er initiatieven en projecten die hierin verandering willen brengen en een menselijker samenleving nastreven, maar van een werkelijk doorbreken van de bestaande wijze van bouwen is nog geen sprake. Dit betekent dat de meeste gezinnen en alleenstaanden op zichzelf aangewezen blijven. Ieder schaft kostbare apparaten aan, ieder moet zijn eigen potje koken, zijn eigen was doen, en zijn eigen kinderen opvangen, in geval van ziekte alleen een oplossing zien te vinden. De bewoners hebben namelijk vrijwel nergens de mogelijkheid met elkaar in contact te komen en een gemeenschap te vormen. Wat ze wel zouden hebben als er in de wooneenheid bijvoorbeeld gemeenschapskeukens, kresjes en wasserettes zouden zijn. Het ontbreken van dit soort voorzieningen drukt extra zwaar op de vele alleenstaande ouders, vrijgezellen en gezinnen waar zowel vader als moeder werken, kortom op mensen die en een huishouden en een baan hebben. Door gemeenschappelijke woonvoorzieningen, kollektivering van het huishouden, meer en gratis kresjes zou de vervreemding van elkaar en van de maatschappij, de vereenzaming en de gebondenheid van vrouwen aan hun huis, opgelost kunnen worden.</p>	Gelijktrekken groepen Isolement opheffen Vrijmaken van tijd Wonen als recht	Map 12. Stukken betreffende de oprichting, doelstelling en organisatie. 1970-1972.. 1 omslag. Pamflet Wat wil Dolle Mina.		12
1972	Dolle Mina	<p>Dolle Mina stelt niet dat alle vrouwen moeten blijven werken na het huwelijk, maar wel dat de vrouw recht op werk heeft als dat haar wens is. Bovendien mogen we niet vergeten dat vele vrouwen uit financiële noodzaak moeten werken. Trouwens, huishouden is ook werken, hoewel zeer ondergewaardeerd. Het is nogal logies dat een meisje dat nooit een goede opleiding heeft gehad en vaak daardoor geen baan die haar werkelijk licht het huwelijk als een uitkomst ziet. Dolle Mina eist op de lagere scholen al een verplicht gestelde voorlichting over studiemogelijkheden en beroepskeuze in overleg met de ouders, waarbij voor meisjes dan niet de nadruk mag vallen op de z.g. vrouwelijke beroepen. Want het werken buitenshuis heeft voordelen, ook al is het werk op zich vaak niet leuk: de vrouw is dan economies veel minder afhankelijk van haar man, hetgeen niet alleen haar huwelijksverhouding, maar ook haar persoonlijkheid ten goede komt. Het is nooit plezierig om als je volwassen bent economies (en daardoor vaak ook emotioneel) afhankelijk te zijn van iemand anders. Bovendien kunnen huwelijken kinderloos blijven, het huwelijk kan mislopen of de man kan overlijden. Maar ook al gaat alles prachtig, alleen het huishouden doen en de kinderen verzorgen werkt isolerend, vooral in nieuwe wijken waar je niemand kent. Er moet een mentaliteitsverandering komen waardoor het vanzelfsprekend is dat ook een meisje alle kansen om een vak te leren of te studeren, ten volle benut. Ze zal het dan niet in haar hoofd halen om door haar huwelijk een opleiding of baan te laten schieten (evenals dat idee niet bij een man opkomt).</p>	Werkende moeders / huisvrouwen	Map 12. Stukken betreffende de oprichting, doelstelling en organisatie. 1970-1972.. 1 omslag. Pamflet Wat wil Dolle Mina.		13

Datum	Persoon/instantie	Quote	Doel	Archiefstuk	Opmerkingen	Pagina
1972	Dolle Mina	<p>IX. Ideologische en politieke uitgangspunten van Dolle Mina</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. De onderdrukking en discriminatie van de vrouw worden mede in stand gehouden door de klassenstructuur van onze maatschappij. 2. In tegenstelling tot sommige andere emancipatiebewegingen stelt Dolle Mina dat de meest fundamentele tegenstelling niet die is tussen vrouw en man, maar die tussen sociale klassen. Daar- om mag onze strijd voor de bevrijding van de vrouw niet ver- worden tot een strijd tegen de man. 3. De werkelijke bevrijding van de vrouw en man is alleen moge- lijk in een socialistiese maatschappij. Hieronder verstaat Dolle Mina een samenleving, waarin wordt uitgegaan van de ge- lijkwaardigheid van ieder mens en waarin een rechtvaardige verdeling van werk, macht en goederen plaatsvindt. Een der- gelijke samenleving kan niet tot stand gebracht worden zonder de vergemeenschappelijking van de produktiemiddelen. 4. Dolle Mina zal strijd voeren tegen het kapitalisme, waarbij zij zich als onderdeel van de linkse stroming beschouwt, overigens zonder zich aan welke partij dan ook te binden. Dolle Mina neemt in de linkse beweging een speciale plaats in, daar zij zich vooral toelegt op de bevrijding van de vrouw, die niet mogelijk is zonder bevrijding van de man. 	Aandacht voor klassenverschillen Gelijktrekken groepen Socialistische maatschappijkritiek	Map 12. Stukken betreffende de oprichting, doelstelling en organisatie. 1970-1972.. 1 omslag. Pamflet Wat wil Dolle Mina.	Marxistische overtuiging	19
05-05-1970	Dolle Mina - Actiegroep Ongehuwde Moeders	<p>Amsterdam, 5 mei 1970 DIT PAND STOND. OOK AL WEER EEN TIJD LEEG DIT PAND IS VANDAAG GEKRAAKT: WAAROM? Omdat wij willen protesteren:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Tegen de woningnood 2. Tegen de makelaars die de huizen leeg laten staan om er straks meer op te verdienen. 3. Tegen de overheid die het vertikt de woningnood op te heffen. 4. Wij protesteren er ook tegen dat de ONGEHUWDE MOEDER nog steeds gediskrimineerd wordt. in deze maatschappij, onder andere door huisbazen. Ongehuwde moeders wonen vaak geïsoleerd op zolderkamertjes. Vaak kunnen ze helemaal niet aan woonruimte komen. <p>In dit pand zouden een aantal ongehuwde moeders plezierig kunnen wonen; samen met andere mensen. En dat heeft verschillende voordelen:</p> <ul style="list-style-type: none"> - De ongehuwde moeder wordt uit haar isolement verlost; - Door samen voorzieningen te treffen krijgt de ongehuwde moeder meer mogelijkheden. Als ze wil, of als dat mogelijk is. kan ze gaan wer-ken. Zodat ze niet gedrongen is een beroep te doen op de gemeenschap om in haar onderhoud te- voorzien. <p>Het bovenstaande geldt niet alleen voor ongehuwde moeders. In dit pand willen we er over praten hoe mensen het beste bij en met elkaar kunnen wonen. Er moeten andere en betere woon- en samenlevings- vormen komen. Vooral voor vrouwen is dat belang —rijk; want dat zou kunnen betekenen:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Mogelijkheid om zelf te verdienen, want bij toerbeurt kan men op de kinderen passen. - Hinder huishoudelijke romslomp door gedeelde taken; en ga zo maar door... 	Wonen als recht Gelijktrekken groepen Opheffen isolement	Map 20. Stukken betreffende de actiegroep Ongehuwde moeders / Alleenstaande ouders en knipsels betreffende de acties van de actiegroep en betreffende ongehuwd moederschap. 1970-1972.. 1 omslag. Persbericht Dit pand stond ook al weer een tijd leeg: Dit pand is vandaag gekraakt!		
06-1970	Dolle Mina - Actiegroep Ongehuwde Moeders	<p>A. Het kenmerk van een democratische maatschappij zou moeten zijn dat alle mensen hetzelfde recht en dezelfde kans hebben om zich te ontplooien. Dat betekent dat:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. De maatschappij de structurele voorwaarden moet scheppen die alle mensen in staat stellen zich volledig te ontwikkelen. 2. De vooroordelen weggenomen moeten worden. Zij kunnen een belangrijke hinderpaal vormen voor de ontplooiing van de mens. <p>B. ALLE OUDERS moeten gelijk gewaardeerd worden. Dat kan doordat de maatschappij voor de nodige faciliteiten zorgt die deze gelijke waar- dering mogelijk maken. Alleenstaande ouders (vaders of moeders) moeten dezelfde mogelijkheden hebben als de andere. Pas dan is een volledige zelfverwesenlijking van ouder(s) en kind mogelijk. Alleenstaande ouders zijn:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Weduwe, weduwnaar 2. ONGEHUWDE MOEDER 3. Ouderloze kinderen 4. Ouderparen waarvan een van beide partners langdurig afwezig is en dus in de praktijk niet deelneemt aan de opvoeding <p>C. DOLLE Mina constateert dat de ongehuwde moeder in een uitzonderingspositie wordt gedrongen. Ze heeft geen andere keuze dan zich daarnaar te richten. Dat komt door: weer een gebrek aan faciliteiten voor alleenstaanden (met kind) in het algemeen, en vooroordelen tegen groepen van alleen- staande vrouwen, zos de gescheiden vrouw en de ongehuwde moeder.</p> <p>Duidelijk blijkt die uitzonderingspositie uit het bestaan van tehuizen. Zo heeft onze maatschappij ook tehuizen waarin men bejaarden kan afson- deren. Ook studenten krijgen aparte huizen of flats. De maatschappij schijnt er bij gebaat te zijn (minder bedeelde) mensen zoveel mogelijk in groepen te isoleren, door het bestaan van gettootjes [ghettos] kunnen vooroordelen gemakkelijk voortbestaan.</p> <p>Een gemeenschappelijk inzicht dat er meer algemene sociale voorzieningen moeten komen, kan op deze manier ook niet ontstaan.</p>	Gelijktrekken groepen Opheffen isolement	Map 20. Stukken betreffende de actiegroep Ongehuwde moeders / Alleenstaande ouders en knipsels betreffende de acties van de actiegroep en betreffende ongehuwd moederschap. 1970-1972.. 1 omslag. Document Uitgangspunten en programma.		
1971	Dolle Mina	<p>Dolle Mina's zijn er na anderhalf jaar van overtuigd dat we naar een socialistiese maatschappij toemoeten. Het is nodig een radicale maatschappijvisie en radicale uitgangspunten te koppelen aan acties in het belang van de mensen. Zij weet dat ze zich moet richten op de arbeidersklasse. dat kan door gesprekken in buurten, bij de schoolontwikkelingsprojecten. Bij Broodje Mee (kinderopvang tussen de middag) worden vooral vestigingen in arbeidersbuurten belangrijk geacht.</p>	Aandacht voor klassenverschillen	Map 12. Stukken betreffende de oprichting, doelstelling en organisatie. 1970-1972.. 1 omslag. Persbericht Hoe het natuurlijke kind van rechter Nomes uitgroeide tot een fikse kleuter dat nu ook al haar eerste (rode) tandje heeft.	Toelichting van ideologische en politieke standpunten zoals voor het eerst gepubliceerd in april 1970. (Tevens te lezen in <i>Wat wil Dolle Mina</i>)	2

Datum	Persoon/instantie	Quote	Doel	Archiefstuk	Opmerkingen	Pagina
1971	Dolle Mina	Toch is Dolle Mina er van overtuigd (en daatr zal zeker de nadruk op vallen bij het komende strategiekongres) dat van werkelijk contact met de arbeidersklasse nog nauwelijks sprake is. Een emansipaatsie die alleen de rolverdeling tussen man en vrouw wil veranderen, een emansipaatsie die zich vooral bezig houdt met part-timewerk en werken buitenshuis zal bij vrouwen uit de arbeidersklasse logieserwijze geen weerklang kunnen vinden.	Aandacht voor klassenverschillen	Map 12. Stukken betreffende de oprichting, doelstelling en organisatie. 1970-1972.. 1 omslag. Persbericht Hoe het natuurlijke kind van rechter Nomes uitgroeide tot een fikse kleuter dat nu ook al haar eerste (rode) tandje heeft.	Toelichting van ideologische en politieke standpunten zoals voor het eerst gepubliceerd in april 1970. (Tevens te lezen in <i>Wat wil Dolle Mina</i>)	3
1971	Dolle Mina	De solidariteit van de vrouw met haar man in een bepaalde klasse is groter dan de solidariteit tussen de vrouwen door alle klassen heen. Dat is een van de uitgangspunten van Dolle Mina (Motie nr. 2). Het opheffen van direkte diskriminaatsie tussen man en vrouw en het wegruimen van vooroordelen is een zaak die pas fundamenteel aangepakt kan worden in een socialistiese maatschappij.	Aandacht voor klassenverschillen	Map 12. Stukken betreffende de oprichting, doelstelling en organisatie. 1970-1972.. 1 omslag. Persbericht Hoe het natuurlijke kind van rechter Nomes uitgroeide tot een fikse kleuter dat nu ook al haar eerste (rode) tandje heeft.	Toelichting van ideologische en politieke standpunten zoals voor het eerst gepubliceerd in april 1970. (Tevens te lezen in <i>Wat wil Dolle Mina</i>)	3
1972	Dolle Mina	Dolle Mina stelt niet dat alle vrouwen moeten blijven werken na het huwelijk, maar wel dat de vrouw recht op werk heeft als dat haar wens is. Bovendien mogen we niet vergeten dat vele vrouwen uit financiële noodzaak moeten werken. Trouwens, huishouden is ook werken, hoewel zeer ondergewaardeerd. Het is nogal logies dat een meisje dat nooit een goede opleiding heeft gehad en vaak daardoor geen baan die haar werkelijk ligt het huwelijk als een uitkomst ziet. Dolle Mina eist op de lagere scholen al een verplicht gestelde voorlichting over studiemogelijkheden en beroeps-keuze in overleg met de ouders, waarbij voor meisjes dan niet de nadruk mag vallen op de z.g. vrouwelijke beroepen. Want het werken buitenshuis heeft voordelen, ook al is het werk op zich vaak niet leuk: de vrouw is dan ekonomies veel minder afhankelijk van haar man, hetgeen niet alleen haar huwelijksverhouding, maar ook haar persoonlijkheid ten goede komt. Het is nooit plezierig om als je volwassen bent ekonomies (en daardoor vaak ook emotioneel) afhankelijk te zijn van iemand anders. Bovendien kunnen huwelijken kinderloos blijven, het huwelijk kan mislopen of de man kan overlijden. Maar ook al gaat alles prachtig, alleen het huishouden doen en de kinderen verzorgen werkt isolerend, vooral in nieuwe wijken waar je niemand kent. Er moet een mentaliteitsverandering komen waardoor het vanzelfsprekend is dat ook een meisje alle kansen op een vak te leren of te studeren, ten volle benut. Ze zal het dan niet in haar hoofd halen om door haar huwelijk een opleiding of baan te laten schieten (evenals dat idee niet hij een man opkomt).	Werkende vrouwen en moeders Zelfontplooiing	Map 12. Stukken betreffende de oprichting, doelstelling en organisatie. 1970-1972.. 1 omslag. Pamflet Wat wil Dolle Mina.		13

Overkoepelend thema	Doel	Toelichting
Verbeteren van de samenleving	Gelijktrekken groepen	Het idee dat alle groepen *(huishoudens) gelijk zouden moeten zijn en gelijke kansen moeten hebben, in de zin van alleenstaanden, ongehuwde moeders, ouderen, jonge gezinnen. Dolle Mina noemt dit de 'gelijkstelling van het onvolledige gezin' i.v.m. de verschillen in kansen die een 'onvolledig' gezin heeft ten opzichte van een volledig gezin; wie niet in gezinsverband woont wordt als onvolledig gezin gezien, ook wanneer zij bewust voor een leefvorm kiezen.
	Opheffen isolement	Het isolement van het individu, met nadruk op de moeder/vrouw die alleen thuis zit en afgesloten is van de samenleving. Daardoor staat zij buiten de maatschappij. Dit geldt echter ook voor andere groepen, bijvoorbeeld kinderen die alleen met hun moeder opgroeien.
	Wonen als recht	Het idee dat mensen zelf het recht moeten kunnen uitoefenen om te wonen zoals zij dat wensen.
Kinderopvoeding	Kinderopvoeding collectief	Het belang van kinderopvang vanuit het oogpunt van het kind en van de moeder. Dit betreft het idee dat het voor kinderen beter is een collectieve opvoeding te krijgen en niet alleen met de moeder op te groeien. Kinderopvang zou beter zijn voor de socialisatie van het kind. Voor de moeder zou collectieve kinderopvang haar zorgtaak verlichten en haar meer kansen geven met betrekking tot de andere doelen.
Zelfontplooiing	zelfontplooiing	Het idee dat door gemeenschappelijk te wonen de vrouw kans krijgt om zichzelf te ontplooien buiten haar functie als moeder of huisvrouw. Dit betreft niet enkel werk, maar ook de mogelijkheid tot studeren en het ontwikkelen van persoonlijke interesses en hobbies. Het idee dat door gemeenschappelijk te wonen de mens zich meer bewust wordt van de leefomgeving. De mens ontplooit zich buiten zijn of haar identiteit gebaseerd op werkfunctie of rol in het ouderschap. In deze gedachte van zelfontplooiing wordt de man ook zelfstandiger omdat hij niet alleen de verantwoordelijkheid draagt voor bijvoorbeeld de financiële gezondheid van het gezin, of de sociale behoeftes van zijn vrouw. Een van de doelen hierbij is rolvervaging in de verhouding tussen man en vrouw.
Vrouwenemancipatie	Vrijmaken van tijd	Doordat de vrouw niet alle huishoudelijke taken alleen hoeft te doen en ook niet alleen de zorg voor het kind hoeft te dragen, heeft zij meer tijd om zichzelf te ontwikkelen. Het belang van kinderopvang wordt hier nog eens benadrukt vanuit het oogpunt van de moeder, die daardoor een lichtere zorgtaak heeft.
	Werkende moeders / huisvrouwen	Moeders en huisvrouwen de kans geven te gaan werken, waardoor zij weer in de maatschappij komen te staan en waardoor zij financieel zelfstandiger kunnen worden.
Maatschappijkritiek	Minder consumptie	Tegen consumerisme en de consumptiemaatschappij. Tegen het kapitalistisch ideaal van steeds meer kopen.
	Socialistische maatschappijkritiek	Kritiek op de maatschappij vanuit Marxistisch gedachtegoed, waarbij het kapitalistisch systeem, de gevestigde orde of klasse benoemd wordt.

Overkoepelend thema	Doel	Toelichting
	Aandacht voor klassenverschillen	Een bewustzijn van klassen in de maatschappij en de verschillen daartussen, met de wens de arbeidersklasse te betrekken.